

3.8.2. Основні види туризму

Сільський зелений та екологічний види туризму. У розвитку туристичної діяльності Тернопільської області важливу роль відіграють ті види туризму, які дозволяють залучати не лише певний вид туристичних ресурсів, а й їх поєднання, наприклад, природних та суспільно-історичних. Одним із таких видів, популярних на сучасному етапі, є сільський зелений туризм. Територія області має всі умови для розвитку всіх форм сільського зеленого туризму. Сільський зелений туризм – це проведення вільного часу в сільському середовищі, якому притаманна відповідна забудова, сільський побут, мальовничий ландшафт.

Часто із поняттям «сільський зелений туризм» ототожнюють поняття «екотуризм», оскільки обидва напрямки спрямовані на збереження природно-територіальних комплексів. Здійснення екологічного туризму зводиться до організації туризму на природних ландшафтах без заподіяння шкоди навколишньому середовищу. Такі території властиві національним та ландшафтним паркам, де здійснюються без шкоди екології подорожі та відпочинок на природі. У науково-популярній літературі з'явилося нове поняття – екоагротуризм. Воно поєднує використання агроосель як об'єктів розміщення туристів, які беруть участь у сільському зеленому туризмі, з використанням екотуристичних програм. На думку дослідників, сільський зелений туризм відрізняється від екотуризму основною метою – відповідним використанням вільного часу: сільський туризм – це вид проведення вільного часу як стаціонарного відпочинку у сільській місцевості з невеликими радіальними маршрутами, а екотуризм – проведення вільного часу на маршруті, під час якого люди знайомляться з природними чи історико-культурними пам'ятками території.

Основним завданням для суб'єктів сільського зеленого туризму є створення належних умов для відпочинку та розповсюдження інформації про садиби сільського зеленого туризму [10]. Найбільш відомі садиби сільського зеленого туризму: «Вікторія» в с. Нирків Заліщицького району, «У музиканта-коваля» в смт Коропець Монастирського району, «Наша спелеохата» у с. Залісся Чортківського району, «Мальви» у с. Жуків Бережанського району. Останній об'єкт входить до складу Кластеру сільського зеленого туризму «Мальовнича Бережанщина», який діє на території Бережанського району з 2007 року. Основними завданнями кластеру є: сприяння розвитку туризму в сільській місцевості Бережанського району; участь в розробці програм та проектів розвитку сільського туризму; організація і проведення заходів, які популяризують села Бережанщини як рекреаційну зону; формування культури в галузі сільського туризму; поширення набутого досвіду, організація виставок, ярмарок, конференцій, семінарів, фестивалів та інших культурно-масових заходів.

Загалом, на території Тернопільської області виділяються три групи осель:

- сільські садиби, які знаходяться у безпосередній близькості до річок з усіма властивими їм видами відпочинку (наприклад, садиба «У музиканта-коваля», що в смт Коропець Монастирського району);
- садиби поблизу печер та лісових масивів, для яких пріоритетним є обслуговування учасників спортивного та спелеотуризму (садиба «Наша спелеохата» у с. Залісся Чортківського району);

- агрооселі в селах, розташованих поблизу пам'яток природи та архітектури (садиба «Вікторія» в селі Нирків) [3].

Агрооселі у межах регіону не розраховані на розвиток в'їзного туризму, оскільки не пропонують належного рівня умов відпочинку та сучасної інфраструктури. Тому для популяризації відпочинку в селі серед іноземних туристів важливим завданням є надання привабливого художньо-естетичного вигляду споруд, благоустрій садиб, ремонт доріг, що ведуть до них. Так, показник розвиненості транспортної мережі в області дуже низький, порівняно із середнім по Україні. Не менш важливим є також встановлення необхідної кількості дороговказів на шляху до відпочинкових садиб.

На сучасному етапі заклади розміщення сільського зеленого туризму не надають послуг та умов для відпочинку вибагливих туристів з-за кордону, що стримує розвиток в'їзного туризму. Тому важливим завданням сьогодні є надання естетичного вигляду спорудам, акцентування уваги на колориті місцевого оточення, благоустрій доріг, що ведуть до садиб.

Екотуризм – відносно молоде явище в туристичній індустрії, воно вперше було згадане у 80-их роках ХХ століття у наукових працях швейцарських дослідників. Основна мета екологічного туризму – турбота про навколишнє середовище, яке використовують із туристичною метою. Більша частина природних ресурсів, які представляють інтерес для туризму, знаходиться на природоохоронних територіях, представлених заповідниками, національними природними парками. Вважається, що екотуризм – це стійкий природно-орієнтований туризм і рекреація. Під стійкістю в даному випадку розуміється позитивний баланс екологічних, соціокультурних, і економічних наслідків туристичної діяльності [4].

Основою розвитку екологічного туризму в Тернопільській області є 607 спеціально відведених територій та об'єктів природного заповідного фонду. Їх загальна площа перевищує 122 тис. га, що становить понад 8 % всієї площі області. Цей вид туризму може здійснюватися як на природоохоронних об'єктах різного ступеня заповідності: природних заповідниках, заказниках, природних парках, регіональних ландшафтних парках, штучно створених об'єктах – ботанічних садах і зоологічних парках, дендрологічних парках та парках-пам'ятках садово-паркового мистецтва, пам'ятках природи (печери, водоспади, мальовничі ландшафти) загальнодержавного та місцевого значення, а також на територіях і об'єктах, що виконують як природоохоронну так і господарську функції (міські і приміські парки, лісові господарства).

Оптимальною формою проведення екологічного туризму є створення мережі екологічних стежок. Вирішальними умовами для вибору місця проведення екостежки є привабливість, доступність та інформативність. Найбільш активно екологічний туризм розвивається у національних природних парках «Дністровський каньйон» та «Кременецькі гори» і базується на мальовничих краєвидах, унікальних ландшафтах, пам'ятках природи, рідкісних і таких, що зникають, видах рослин і тварин, викопних рештках доісторичних представників різних геологічних епох. Наразі однією з найбільш оптимальних для рекреації екостежок є стежка «Червона гора». Маршрут починається у с. Сокілець Бучацького району, що за 22 км від райцентру та за 92 км від міста Тернопіль. Тобто, до села зручно дістатися від обласного центру по асфальтованій дорозі за 2 години. У стежці максимально мож-

ливо відображені геологічні, ландшафтні, ботанічні та історичні особливості території.

У природному заповіднику «Медобори» функціонує три екологічні стежки, якими проводяться екскурсії: еколого-пізнавальна «До Пущі відлюдника» та дві науково-пізнавальні – «Гостра» і «Бохіт». Тут також можна відвідати Музей природи, де представлена цікава геологічна експозиція та біорізноманіття заповідної території. Відвідувати заповідник можна лише з дозволу адміністрації, як правило, у супроводі співробітників і тільки в межах екологічних стежок.

При плануванні екостежки доцільно розрахувати допустиме рекреаційне навантаження на неї. В середньому у будні екостежку відвідує близько 10 осіб на день, а у вихідні це число збільшується у 5-6 разів. Сумарна кількість рекреантів на тиждень в середньому становить 210 осіб, отже в літню пору року кількість рекреантів досягає приблизно 3570 осіб. Наявне навантаження свідчить про те, що моніторинг потрібно проводити тричі на рік: до початку туристичного сезону – у квітні, у липні – в розпал туристичного сезону та у вересні – по закінченні туристичного сезону. Залежно від результату проведеного моніторингу можна здійснювати щорічне коригування допустимого рекреаційного навантаження на стежку та здійснювати заходи по благоустрою і підвищенню стежки до навантажень [16].

Отже, створення екологічних стежок дозволить оптимізувати та впорядкувати туристичні потоки, регулювати рекреаційне використання території з унікальними природними умовами, сприятиме вихованню екологічної культури у відвідувачів.

Лікувально-оздоровчий туризм. У системі рекреаційно-туристичної діяльності важливе місце займає туризм, у процесі якого здійснюється оздоровлення, відпочинок людини. Курортно-лікувальний туризм складається із таких підвидів, які залежать від мети подорожі: лікувального, лікувально-курортного, відпочинково-оздоровчого, спортивно-оздоровчого.

На території Тернопільської області поширеним є лікувально-курортний туризм. Це різновид як індивідуального, так і групового відпочинку, що припускає проходження певних лікувальних та відновних процедур, він передбачає досягнення наступних цілей: відпочинок, рекреація, лікування, оздоровлення. Курортно-оздоровчий туризм формується за наявності таких чинників, як бальнеологічні ресурси (мінеральні води, пологіди, клімат, озокерит). Важливим є екологічний чинник: розвиток курортно-оздоровчого туризму є прямо пропорційним до стану забруднення навколишнього середовища. Саме стан природних компонентів є визначним регулятором кількості туристичних потоків до місцевих оздоровчих закладів.

Курортно-оздоровчий туризм є туристичною атракцією Гусятинського району. Санаторій «Збруч», районна водолікарня у смт Гусятин функціонують на основі використання лікувальних властивостей мінеральної води «Новозбручанська», яка, за результатами досліджень Одеського інституту курортології, має лікувальні властивості, що у декілька раз перевищують властивості трускавецької води «Нафтуса».

У Гусятинській водолікарні використовують два типи мінеральних вод: «Новозбручанська» та «Рапа». Показаннями для внутрішнього вживання мінеральної води «Новозбручанська» є урологічні, гастроентерологічні захворювання та хвороби опорно-рухового апарату. Водолікарня обслуговує до 800 пацієнтів щорічно.

На мінеральних сульфідних (сірководневих) водах та хлоридо-натрієвих розсолах функціонує санаторій «Медобори» у с. Конопківка Тербовлянського району. Санаторій був заснований більш, як два століття тому бароном Яном Конопко. Серед бальнеологічних ресурсів оздоровниці – сульфатно-гідрокарбонатні пелоїди. Тут діють також такі види оздоровлення, як пивотерапія, апітерапія (на основі продуктів бджільництва та бджолоїної отрути), іпотерапія (верхова їзда) та болюсотерапія (лікування блакитною глиною). У санаторії лікують захворювання опорно-рухового апарату, нервової системи, кишково-шлункового тракту, серцево-судинної системи, шкіри.

У с. Мшанець Зборівського району діє офтальмологічний санаторій «Барвінок», який функціонує на основі кліматичних ресурсів. Серед процедур поширена аеротерапія. Неподалік санаторію розташоване м. Кременець (г. Бона, руїни фортеці), м. Почаїв (Свято-Успенська лавра), м. Збараж (замок), смт Залізці (замок). На відстані 3 км від санаторію – річка Серет та штучні ставки, придатні для відпочинкової діяльності.

У Заліщицькому палаці баронів Бруніцьких (перебудовано 1831 з мисливського двірця в стилі ампір) сьогодні діє відділення районної лікарні. У місті Залішки діє також дитячий ревматологічний санаторій. Позаяк місто розташоване у меандрі річки Дністер серед мальовничих пейзажів, то місцевий оздоровчий заклад має усі перспективи для розвитку на його території та околицях активної рекреаційно-туристичної діяльності.

Важливим напрямком оздоровчого туризму є дитячий оздоровчий туризм. В області функціонують дитячі оздоровчі установи на основі використання природних ресурсів. Серед них – стаціонарний заміський оздоровчий табір-пансіонат «Лісова пісня» у м. Борщів, дитячий оздоровчий комплекс «Збруч» у смт Скала-Подільська Борщівського району, оздоровчий комплекс «Лісовий» та оздоровчий табір «Лісовий дзвіночок» у с. Скоморохи Бучацького району, оздоровчий табір «Ромашка» у с. Нирків Заліщицького району, оздоровчий табір «Сокіл» у с. Чорний Ліс Збаразького району, оздоровчий табір «Лісова казка» у с. Борщівка Лановецького району, оздоровчий табір «Веселка» у с. Колодіївка Підволочиського району, оздоровчі табори «Промінь» у с. Долина, «Зорепад» у с. Струсів Тербовлянського району, дитячий санаторій «Веселка» у с. Підгородне Тернопільського району, оздоровчий табір «Гайдарівець» у с. Кутянка Шумського району та інші.

Зважаючи на багатий природно-ресурсний потенціал регіону, можна стверджувати, що оздоровчих закладів на його території недостатньо. Крім цього, вони мають невелику рекреаційну місткість, що стримує масовий потік відпочиваючих до них. Недостатня також поінформованість місцевого населення щодо діяльності таких закладів, що негативно впливає на розвиток дитячого туризму на території області. За умови раціонального підходу до розвитку дитячого та юнацького туризму, він може стати прибутковим видом діяльності для регіону. До санаторіїв Тернопільської області можна приїжджати тим, хто потерпає від урологічних, гастроентерологічних хвороб та хвороб опорно-рухового апарату.

Спортивний туризм. Спортивний туризм має за мету спортивне удосконалення в подоланні природних перешкод. Це означає удосконалення всього комплексу знань, умінь і навичок, фізичної підготовленості, необхідних для безпечного пересування людини по місцевості. Для реалізації спортивної мети здійснюють

подорожі, насичені природними перешкодами, що дає змогу класифікувати їх як спортивні походи [2].

Найпривабливішим районом для проведення спортивних походів є Придністер'я. У каньйоноподібних долинах річок (Дністер, нижні течії Стрипи та Збруча) проводяться сплави. Часто такі походи доповнюються пізнавальними екскурсіями. Серед туристичних фірм області до проведення таких походів активно залучається Тернопільський спортивно-туристичний клуб, який функціонує з 2004 року. Метою діяльності Клубу є:

- розвиток та пропагування різних видів спортивного туризму та активного способу життя;
- виховання патріотизму в учасників клубу;
- пропагування здорового способу життя;
- розвиток екологічної культури.

У активі клубу – спелео-, гірський, водний, велосипедний та пішохідний види туризму на території області та Західного регіону .

Організація регулярно проводить походи до печер Млинки та Угринь, що у с. Залісся Чортківського району, сплави на туристичних катамаранах (наприклад, із с. Нижнів Івано-Франківської області до с. Устечко Заліщицького району Тернопільської області) тощо. Часто під час походів учасники клубу проводять добровільні акції з очищення навколишньої території від сміття, що виховує екологічну культуру та любов до природи.

На території області можна проводити як літні, так і зимові види спортивного туризму. Популярним є вид туризму, який не залежить від сезону року – це *спелеотуризм*.

Спелеотуризм – одна з найбільш популярних форм активного (екстремального) туризму, що передбачає одно- та багатоденні подорожі підземними лабіринтами і знайомство з красою феєричних натічних форм печер. Як правило, у печерах встановлений стабільний температурний режим – 7-9 °С протягом року. Щоправда, взимку туристичні потоки до об'єктів спелеотуризму зменшуються за рахунок погіршення стану шляхів сполучення, що ведуть до них.

Зі ста відомих печер області для туристів легалізована зараз лише печера Кристалічна біля села Кривче Борщівського району. Тут проводиться масовий туризм для осіб різного віку та туристичних груп. Печера обладнана освітленням, вона легка для проходження.

Для екстремального спелеотуризму атрактивною є печера Млинки у с. Залісся Чортківського району. Її популяризацією займається спортивний спелеоклуб «Кристал». Поблизу печери – будиночок для відпочиваючих (до печери проводяться 2-3-денні екскурсії). Подорож у лабіринтах печери проводиться у супроводі досвідченого спелеолога, оскільки ходи печери надзвичайно складні для самостійного проходження. Пересуватися у печері можна протягом 3-5 годин при наявності відповідного спорядження – засобів освітлення та захисних касок, зручного одягу та гумового взуття. Цікавим у печері є сталагмітовий зал, у центрі якого – кілька сталагмітів (виростів із дна печери), сталактитів (виростів зі стелі печери), які утворюються протягом довгого періоду.

Найдовша у світі печера «Оптимістична» (240,5 км – довжина розвіданих ходів) – унікальний спелеоресурс. Сьогодні тут проводяться наукові експедиції, які

передбачають довготривале перебування під землею (протягом 5-7 днів), адаптацію до підземного мікроклімату печери. У печері є всі умови для готування їжі та відпочинку. Сьогодні у печері діє музей глиняних скульптур, у якому представлені різноманітні витвори з ліпнини. Сюди треба просуватися протягом майже двох годин. Такий музей став додатковою атракцією для спелеологів.

У регіоні проводяться літні види спортивного туризму: водний, велосипедний, пішохідний тощо. Щодо *велосипедного* туризму, він розвинений у Тернопільській області недостатньо, що пов'язано із рядом проблем, серед яких: відсутність велодоріжок, дорожніх знаків, місць для транспортування велосипедів у транспорті та офіційних веломаршрутів. Найпопулярнішими місцями велотуристів є район Кременецьких гір, Медобори та Придністер'я, які відзначаються неоднорідною горбистою місцевістю, яка підсилює враження від мандрівки.

Тернопільським обласним інформаційно-краєзнавчим туристичним центром у 2011 році запропоновано офіційний веломаршрут «Устечко – Нирків» у процесі розробки туристичного кластеру «Дністровський каньйон». Таким чином, у потязі «Тернопіль – Іване-Пусте» встановлено спеціальні місця для перевезення велосипедів. У с. Устечко Заліщицького району діятиме пункт прокату велосипедів.

Водний туризм набуває все більшої популярності щороку. Водний туризм – один з різновидів туризму, в основі якого є подолання маршруту водною поверхнею [2].

У водному спорті найбільш поширеними є два напрямки сплаву: рафтинг (сплав на 8-12-тимісних спортивних човнах) та каякінг (сплав на одномісній байдарці). Туристичні сплави як комерційний продукт у Тернопільській області пропонують такі туристичні суб'єкти: Тернопільський обласний спортивний туристичний клуб, клуби «Файні мандри», «Мандруймо разом», агенції «Галінтур», «Компас», «Оксамит КЛ» та інші.

Як правило, водним туризмом на території області займаються у період від квітня по жовтень (після скресання криги на водоймах і до зниження температури води і повітря восени).

На звивистій течії річки Дністер проводять сплави на спортивних катамаранах. Популярним серед любителів водного туризму є Дністровський каньйон – один із найбільших у Європі, який простягається від м. Нижнів Івано-Франківської області до с. Трубочин Борщівського району Тернопільської області. Окрім фізичного вдосконалення, водний туризм на річці Дністер дозволяє побачити природні та суспільно-історичні атракції на його берегах. Часто такі тури поєднують в собі пізнавальні елементи: на території Дністровського каньйону знаходяться атрактивні печерні храми у травертинах в с. Устечко, с. Стінка, с. Улашківці та ін., костел і вежі замку поблизу с. Нирків, язичницький печерний храм у с. Монастирок тощо, які часто туристи відвідують під час відпочинку на березі.

Популярними є маршрути «П'ять днів у казці» (від села Нижнів до села Устечко); «Тиждень у каньйоні» (с. Нижнів – м. Залішки); «У країні фртець та водоспадів» (с. Лука – с. Устечко); «Дністровський квартет» (сміт Коропець – с. Устечко) та інші. Щодо берегів річки Дністер, то, крім очищення від сміття, тут слід виконувати заходи, які допоможуть зменшити фізичне навантаження на природні ландшафти (більшість із них має 2-3 стадії дигресії, що загрожує незворотним пе-

ретворенням цих ландшафтів): заліснення берегів, обмеження «дикого» відпочинку та контроль за очищенням території тощо.

До зимових видів спортивного туризму відноситься *лижний туризм*. Можливості регіону з розвитку цього виду туризму незначні через відсутність взимку тривалого снігового покриву. Здебільшого, лижний туризм поширений у районі Кременецьких гір, на території якого є оптимальні умови для встановлення лижних трас. У місті Кременець діє санна траса – єдина в країні база гірськолижного спорту, друга за значенням після траси у Ворохті (Івано-Франківська область). Споруджена траса у 70-их роках минулого століття із дерева. Офіційні зимові змагання тут проводяться у період із січня по лютий, коли дозволені максимальні навантаження на сніговий покрив. Крім цього, санні змагання на ній можна проводити і влітку завдяки унікальній технології будівництва траси.

Пізнавальний і діловий туризм. Позаяк територія Тернопілля має значну кількість оборонних споруд та їх руїн, варто зазначити, що у всіх її районах можна розвивати ті види туризму, які базуються на використанні таких об'єктів як історико-архітектурних та ландшафтно-композиційних туристичних атракцій. Такі ресурси є придатними для функціонування пізнавального туризму, а також для ділового туризму.

Термін «діловий туризм» виник у середині ХХ століття. Нині він належить до найприбутковіших видів туризму.

Діловий туризм – це подорожі, пов'язані з виконанням фахових обов'язків з метою відвідування об'єктів, що належать підприємству або становлять для нього певний інтерес. Часто їх називають бізнес-подорожами. Прояви ділового туризму – організація різних конференцій, семінарів, симпозіумів, виставок, ярмарків, а де-хто з дослідників відносить до ділового туризму так званий «човниковий» туризм, який здійснюють дрібні оптові торговці задля закупок або продажу дрібних партій товарів.

Для проведення заходів ділового туризму варто використовувати приміщення цінних архітектурних пам'яток, що дозволить популяризувати їх серед населення. Місцями проведення ділового туризму мають стати місця, доступні для відвідування великої кількості людей. Наприклад, у місті Тернопіль щорічно проводиться Західноукраїнська туристична виставка-фестиваль, яка презентує туристичні атракції та новинки регіону. Для відвідання виставки збираються представники туристичних підприємств із Західної України з метою розширення знань у професійній діяльності. Діловий туризм розвивається також на території об'єктів, що належать національному заповіднику «Замки Тернопілля». Щороку у Збараській фортеці наукові співробітники заповідника організовують наукові конференції, симпозіуми з метою обміну інформацією, яка стосується збереження, відновлення, популяризації замкових та інших архітектурних споруд, які мають історичну чи мистецьку цінність. Відвідують такі заходи фахівці у галузі архітектури, туризму, історії з різних районів Тернопільської області.

Пізнавальний туризм проводиться з метою розширення знань та уявлень щодо тих чи інших об'єктів, пам'яток соціального та природного змісту. В регіоні наявні усі перспективні для пізнавального туризму ресурси: суспільно-історичні, природні об'єкти та явища. Проте, лише незначна частина з них використовується в організованому *замковому туризмі* області. Решта споруд пристосована під санаторні

заклади, музеї, будинки творчості, складські приміщення, або ж взагалі не використовується через незадовільний технічний стан.

Стримують розвиток замкового туризму й інші фактори. Державних коштів, що виділяються на відновлення споруд, недостатньо, а питання залучення інвестиційних проектів до цього часу неузгоджене. Неврегульованим залишається і нормування права власності на деякі оборонні об'єкти (відсутній перелік об'єктів, які підлягають приватизації). Відсутній механізм взаємодії державних і недержавних структур у проведенні необхідних пам'яткоохоронних заходів. Крім цього, у понятійно-термінологічний апарат для широкого розуміння значення оборонних споруд не включено поняття «замковий туризм», що в деякій мірі применшує його значення у вивченні проблем використання туристичних ресурсів.

Проблема збереження замків може вирішуватися шляхом оренди і приватизації замків із зобов'язанням власників розвивати туристичну інфраструктуру на їх території або поступового створення на їх території музейних установ чи об'єднання всіх замків під опікою однієї державної структури. Найбільш прийнятним є комплексний підхід, що передбачає проведення всебічного обстеження замків, визначення їх технічного стану, режимів збереження, проведення комплексу протиаварійних заходів, реставрації та музеєфікації об'єктів, що мають особливу культурну чи естетичну цінність; пошук альтернативних джерел фінансування необхідних робіт, включення пам'яток до нових туристичних програм та ін. Для популяризації туристичних об'єктів на нових маршрутах необхідно, перш за все, встановити дороговкази на автошляхах.

Найбільш розвиненим на сучасному етапі замковий туризм на території міста Збараж та його околиць. Цьому активно сприяють співробітники історико-архітектурного заповідника «Замки Тернопілля». У 2012 році науковим відділом заповідника було розроблено новий туристичний маршрут під назвою «Кам'яне кільце», який враховує огляд одинадцяти оборонних споруд у Тернопільському, Терехівському, Бучацькому, Чортківському (перший день мандрівки), Збаразькому, Кременецькому та Зборівському районах (другий день мандрівки). Маршрут передбачений на два дні, тому ночівля туристів відбувається в місті Тернопіль, яке має розвинену туристичну інфраструктуру: достатню кількість закладів розміщення та харчування, а також впорядковану мережу автошляхів, що ведуть із міста. Лінія маршруту має такий вигляд: м. Тернопіль – смт Микулинці – м. Терехів – м. Бучач – с. Язлівець – м. Чортків – м. Тернопіль; м. Тернопіль – м. Збараж – смт Вишнівець – м. Кременець – м. Почаїв – смт Залізі – м. Тернопіль.

Сьогодні науковими співробітниками заповідника розглядається новий туристичний проект «Шляхами Гедиміновичів», який включає огляд оборонних твердинь Західної України, які свого часу належали литовським князям Гедиміновичам та їх нащадкам – Коріатовичам, Ольгердовичам та іншим. Основою створення туристичного маршруту стала та обставина, що тривалий час значна територія Західної України і Тернопільської області, зокрема, належали до Великого князівства Литовського, тому багато споруд було зведено його правителями. Старший науковий співробітник НЗ «Замки Тернопілля» Р. Підставка вказує на чотири об'єкти-володіння литовських князів (замки у місті Збараж, селища Вишнівець, Скала-Подільська і селі Язловець), які можуть увійти до маршруту «Шляхами Гедиміновичів».

При розробці нових замкових маршрутів слід звернути увагу на стан розвитку туристичної інфраструктури, зокрема, на стан автомобільних доріг та наявність закладів розміщення, харчування, розважальних центрів тощо. Найбільш оптимальну транспортну доступність мають оборонні об'єкти, зосереджені вздовж міжнародної траси «Кишинів-Дубно», яка перетинає територію області з півдня на північ. Вони розташовані у таких населених пунктах: смт Вишнівець Збараського району, м. Збараж, м. Тернопіль, смт Микулинці, м. Теремовля, смт Копичинці, с. Вигода, м. Чортків, с. Нагірянка, смт Товсте, с. Торське, м. Заліщики.

Серед цих населених пунктів закладами харчування забезпечені смт Микулинці, м. Теремовля, м. Чортків, смт Товсте, м. Заліщики; закладами розміщення – с. Вигода, м. Чортків, у с. Нагірянка планують будівництво готелю. В інших населених пунктах варто будувати заклади харчування та розміщення. Усі згадані вище села мають зручне транспортне розташування, хоча варто звернути увагу на стан шосе, який, в більшості, є незадовільним, позаяк не витримує фізичного навантаження на нього.

В майбутньому слід звернути увагу на розвиток інфраструктури у вже задіяних до туризму населених пунктах для того, що дозволить збільшити потік туристів до них завдяки задоволенню сучасних потреб та сподівань подорожуючих. Наприклад, в Бережанському замку сьогодні розроблено проект будівництва сучасного готельно-рекреаційного комплексу. За проектом передбачається у вежах і корпусах розмістити готельний заклад та приміщення ресторану; у північній вежі створити експозицію з історії замку, замкову каплицю використовувати як сакральний об'єкт.

Заслужує уваги ще ряд історико-архітектурних пам'яток області, що не входять до вказаних вище заповідників і знаходяться на балансі держави чи місцевих органів влади. Після відповідних консерваційно-реставраційних робіт вони можуть використовуватися як перспективні туристично-атракційні об'єкти. До їх числа можна віднести замок у с. Сидорів, Гусятинського району, замок в с. Кудринці та фортецю Святої Трійці у с. Окопи Борщівського району, замок у смт Залізці, Зборівського району, палаци у с. Струсів, Теремовлянського та у смт Коропець Монастириського районів і ряд інших. Виділення коштів на їх відбудову та реставрацію можливий лише за умови включення цих пам'яток до складу заповідників та їх музеєфікації.

Дієвими напрямками розвитку різних видів туристичної діяльності на основі замкових споруд є, в першу чергу, впорядкування території, розміщення рекламних стендів, використання зруйнованих об'єктів, облаштування замкових підземель згідно із туристичними потребами, проведення анімаційних заходів, зокрема фестивалів (як у Збараському, Кременецькому, Бережанському, Теремовлянському замках).

Важливе значення для відновлення та збереження автентичного вигляду замкових споруд має процес їх музеєфікації. Протягом останнього десятиріччя проведено музеєфікацію замкових споруд у смт Скалат, с. Кривче, м. Теремовля за ініціативою працівників заповідника «Замки Тернопілля», а також Бережанського замку за кошти, що знаходяться на балансі Бережанського заповідника.

Загалом, процес музеєфікації потребує значних капіталовкладень з боку державного бюджету, яких на теперішній час не вистачає, тому варто залучати фінан-

сові надходження з інших джерел.

Отже, на основі суспільно-історичних туристичних ресурсів перспективним є розвиток *екскурсійного, зокрема музейного туризму*. Перспективними для проведення музейних екскурсій є Бережанський, Борщівський, Тернопільський райони. Наприклад, у місті Бережани можна оглянути краєзнавчий музей, музей книги, музей переслідуваної церкви та музей Б. Лепкого у приміщенні міської Ратуші, архітектурне оточення міста, замок. Туристична інфраструктура міста включає готельні заклади (готель «Едем») та харчування, воно лежить на відстані 68 км від міста Тернопіль. На північ від міста – село Жуків, у якому діє музей родини Лепких, садиба сільського зеленого туризму «У мальвах», що входить до складу Кластеру сільського туризму «Мальовнича Бережанщина». Поблизу міста розташовані також села Вербів (музей історії села), Розгадів, Біще, Краснопуща, у яких діють музейні установи.

Музейні маршрути проводяться сьогодні на території Тернопільського району (села Біла (музей С. Крушельницької), Великий Глибочок (музей Я. Стецька), м. Тернопіль (краєзнавчий музей, художній музей, картинна галерея)).

Цікавою є музейна мережа Тербовлянського району, яка починається з міста Тербовля, де серед архітектурного оточення є краєзнавчий музей. На північ від міста розташоване село Струсів (меморіальний музей С. Будного). Відомим є село Заздрість (музей-садиба Й. Сліпого).

Найбільш атрактивним сьогодні є Борщівський краєзнавчий музей. У с. Більче-Золоте, що за 18 км від райцентру, діє перший створений в країні підземний музей трипільської культури (печера Вертеба). Шлях пролягає через село Королівка (де є всесвітньовідома печера Оптимістична). Від міста борщів можна прямувати по трасі обласного значення до меморіального музею художника Леопольда Левицького у с. Бурдяківці (за 25 км від міста).

Сприяє розвитку музейного туризму суспільно-історичний потенціал Кременецького району. У місті Кременець знаходиться центр історико-архітектурного заповідника, тут діє краєзнавчий музей, музей пам'яті жертв тоталітарних режимів, меморіальний музей Ю. Словацького). Місто забезпечене закладами розміщення та кафетеріями. Дорога, що веде до міста Тернопіль, є добре обладнаною. За 10 км від міста Кременець знаходиться село Великі Бережці, де діє меморіальний музей О. Неприцького-Грановського, за 20 км – місто Почаїв, за 9 км – село Плоске (музей історії села), за 7 км – село Білокриниця (музей історії села у приміщенні палацу), за 11 км та 15 км – села Шумського району Стіжок (краєзнавчий музей) та Антонівці (меморіальний музей – табір УПА), за 35 км – місто Шумськ (краєзнавчий музей).

Таким чином, найбільш активно задіяні у музейному туризмі сьогодні Тернопільський, Борщівський, Тербовлянський адміністративні райони.

Науковий туризм. Серед основних видів ресурсів для наукового туризму у Тернопільській області є археологічні та геологічні пам'ятки, музейні та замкові споруди, заповідні об'єкти, соціально-економічні об'єкти із модерними технологіями, наукові центри, меморіальні споруди і пам'ятники відомим ученим. Ці об'єкти ще недостатньо задіяні у сфері туризму і формують потужний потенціал для наукових досліджень вчених-природодослідників та тих, хто цікавиться історією нашого краю.

Поряд із дуже відомими ресурсами, які презентують область, ми оцінили геоморфологічні та геологічні об'єкти, які мають значення для наукового та освітнього туризму. Це геологічні відслонення світового значення (Трубчин, Стінка, яр Жаб'як тощо), карстові печери, Медобори та інші, які можуть бути об'єктами наукового туризму для внутрішнього і закордонного споживача. Наявність унікальних спелеоресурсів дозволяє розвиток спелеологічного та екстремального видів туризму. На території області розвідано понад 100 печер.

Об'єктами наукового туризму є також розкопки похованих лесових ґрунтів поблизу с. Пронятин і В. Глибочок, у вересні 2015 р. їх виявили науковці Львівського інституту АН України та Польщі.

На території Тернопільської області відомо понад 2196 археологічних пам'яток. Шість із них мають національне значення – стоянки раннього палеоліту у с. Великий Глибочок Тернопільського і с. Буглів Лановецького районів, пам'ятки черняхівської культури – могильник у с. Чернелів-Руський Тернопільського та поселення в с. Кобилля Збарзького районів, давньоруські городища біля с. Городниця (Богіт) та с. Крутилів (Звенигород) Гусятинського району. В області знайдено археологічні пам'ятки світового значення (г. Куличівка, с. Личківці), які приваблюють науковців з усієї країни.

Таблиця 3.12

Види ресурсів, які найбільше придатні для наукового туризму в Тернопільській області

Види ресурсів	Місцезнаходження
Геологічні відслонення Гори-останці та інші форми вивітрування Травертини (вапнякові туфи)	Від с. Дністрове до с. Нижнів, долина р. Дністер, яр Жаб'як, Бережанський район (с. Куряни), урочище Криве (поблизу Касперівського водосховища), Бучацький (с. Стінка, Рукомиш, Сокилець, Порохова, Космирин), поблизу м. Заліщики, Борщів, Чортків
Карстові печери (понад 100)	Придністер'я, Товтровий кряж
Печерні культові споруди	Бучацький і Борщівський райони
Траянові вали	Борщівський район
Товтрова гряда	Вздовж від с. Панасівка Зборівського району до смт Гусятин і долини р. Дністер
Замкові споруди (таких 34)	У старовинних містечках і селах
Археологічні об'єкти	Печера Вертеба, с. В. Глибочок, с. Пронятин, г. Куличівка поблизу м. Кременець, с. Чернелів-Руський та ін.
Ландшафтні комплекси	Медобори, Кременецькі гори, Західно-Подільське горбогір'я (Опілля), Придністер'я
Заповідні об'єкти	На всій території області 607 об'єктів, серед них НП «Дністровський каньйон», «Кременецькі гори», заповідник «Медобори», Голицький ботаніко-ентомологічний заказник та ін., Хоростківський та Гермаківський дендропарки, Кременецький ботанічний сад та ін.
Музейні заклади	Краєзнавчі та меморіальні музеї у різних частинах області, геологічний музей ТНПУ, музей Репресованої церкви, «Молотківська трагедія», музей політв'язнів та ін.
Соціально-економічні об'єкти з передовими технологіями виробництва	Заліщицький район, с. Сеньків (тепличне господарство), смт Микулинці (пивзавод), Тернопіль (завод «Бортнедце») та ін.
Меморіальні споруди та пам'ятники відомим вченим	смт Гримайлів (І. Пулюю), м. Тернопіль (С. Рудницькому), с. Настасів (І. Теслі), с. Велеснів (В. Гнатюку) та ін.

Важливими об'єктами для дослідників, які цікавляться історією життя нашої планети (геологи, географи, біологи та ін.) є геологічні пам'ятки. Серед них – відслонення давніх порід, які відображають історію Землі, в області вони найбільше поширені у Придністер'ї. У багатьох місцях вони доступні для спостережень і унікальні для дослідників. Вік таких порід 420-400 млн. років. Це – силурійські і девонські породи, подібних відслонень в Україні більше немає. Тому такі місця можуть бути своєрідними науковими лабораторіями для дослідників нашої країни та європейських країн.

Найбільше зацікавлення вже виявляють науковці до Дністровського каньйону, який завдяки глибокому врізанню річки (на 150 м) у Подільське плато, має у відслоненнях породи різного віку. Тут вони найбільше вивчають відслонення силуру і девону від с. Дністрове до гирла р. Збруч (найбільші поблизу сіл Трубчин, Дзвенигород, Кудринці, Дністрове та ін.). Міжнародне значення має відслонення у с. Дністрове, бо саме тут у 1968 р. учасники Міжнародного симпозіуму встановили межу між силуром і девонем і визнали це відслонення одним з кращих у світі [6, с. 69].

Цікавими для дослідників є рештки перших наземних рослин – куксоній і псилофітів, які зустрічаються ще тільки у Північній Африці, Великобританії та Чехії, а також рештки різноманітних безхребетних (головоніг молюски, морські лілії, брахіоподи тощо).

На схилах Дністровського каньйону є також дуже цікаві четвертинні відклади – травертини – вапнякові туфи. Крім самих вапнякових порід із рештками рослин, які зацікавлюють геологів, ці породи під впливом процесів вивітрювання утворюють скелясті стінки з гротами, печерами, тріщинами (в окремих печерах – відбитки решток рослин і тварин, залишки жител відлюдників).

Для географів та геологів цікавими є форми вивітрювання гірських порід. У долині річки Дністер вони поширені у вигляді химерних скель, стовпів, останців. Найбільше їх на берегах Касперівського водосховища, у долині р. Тупа – притоки річки Серет. У поєднанні із рідкісною рослинністю ці об'єкти викликають пізнавальний інтерес у туристів і науковців, зокрема. Такі ж форми вивітрювання є і поблизу с. Куряни (Західне Опілля), вони утворилися у вапнякових пісковицях.

Унікальним геологічним утворенням, яке не має аналогів в Україні, є Товтровий кряж, що утворений рештками морських організмів (вапнякових водоростей, молюсків, моховаток та ін.). Він простягається з північного заходу (с. Панасівка Зборівського району) на південний схід (сmt Гусятин) у вигляді пасом горбів (завдовжки 120 км, завширшки 6-12 км). Для науковців важливе його утворення, геологічна будова, форми мікрорельєфу (горби, скелі, печери, понори), а також своєрідний органічний світ. Ці аспекти завжди у полі зору працівників заповідника «Медобори», які досліджують природу Товтрового кряжу, запрошують до співпраці вчених європейських країн.

На території Придністер'я та Товтр є карстові форми рельєфу – печери, озера. Тут і єдина на Поділлі вертикальна печера Перлина (довжина ходів 240 м), і понад 100 горизонтальних печер (серед них найдовша гіпсова печера світу – Оптимістична, 238 км). Більшість печер ще недосліджена, спелеологам належить встановити довжини ходів, умови гіпсоутворення, властивості повітря, можливості використання для лікувальних потреб та туризму.

Об'єктами наукового туризму можуть бути місця проростання рідкісних та ендемічних рослин, заповідні території. На території області нараховується понад 600 об'єктів природно-заповідного фонду. Серед них: 14 регіональних ландшафтних парків, 117 заказників місцевого та загальнодержавного значення, 9 дендрологічних парків, 1 зоологічний парк, 13 парків – пам'яток садово-паркового мистецтва, 3 ботанічних сади.

Не менш важливе значення для наукового туризму, крім природних, мають історико-культурні туристичні ресурси. Найбільшу щільність історико-культурних об'єктів має м. Тернопіль та Кременецький район, найменшу – Козівський, Лановецький, Монастирський райони (табл. 3.13).

Таблиця 3.13

Насиченість районів Тернопільської області історико-культурними ресурсами національного значення

№ п/п		Кількість історико-культурних об'єктів					
		пам'ятки архітектури	пам'ятки історії	пам'ятки археології	історико-культурні заповід-	історичні місця	всього
1	м. Тернопіль	5	–	–	–	1	6
2	Бережанський район	13	–	–	1	1	15
3	Борщівський район	29	–	–	–	2	31
4	Бучацький район	19	–	–	–	2	21
5	Гусятинський район	15	–	2	–	4	21
6	Заліщицький район	5	–	–	–	2	7
7	Збаразький район	15	–	1	1	2	19
8	Зборівський район	4	–	–	–	1	5
9	Козівський район	2	–	–	–	1	3
10	Кременецький район	29	1	–	1	3	34
11	Лановецький район	–	–	1	–	1	2
12	Монастирський район	–	–	–	–	1	1
13	Підволочиський район	2	–	–	–	2	4
14	Підгасцький район	7	–	–	–	1	8
15	Теребовлянський район	18	–	–	–	2	20
16	Тернопільський район	4	–	2	–	–	6
17	Чортківський район	6	–	–	–	2	8
18	Шумський район	7	–	–	–	1	8
19	Всього по області	180	1	6	3	30	220

Пізнавальний та науковий інтерес викликають музеї, яких на території області налічується 24. Найбільш відвідуваними з них є Тернопільський та Кременецький краєзнавчі музеї.

Про життя і діяльність науковців нашого краю можна дізнатися у меморіальних музеях, серед яких – етнографічно-меморіальний музей В. Гнатюка у с. Велеснів Монастирського району. Найбільше число відвідувачів – у музеї Б. Лепкого (7 тис. осіб щорічно). Музей розташований у Бережанській ратуші (XIX ст.), в якій знаходяться ще й інші музейні установи: музей книги, краєзнавчий музей, музей Переслідуваної церкви.

Унікальним для істориків, філологів та туристів є *Бережанський музей книги*. Тут зберігається близько 7 тис. цінних експонатів, серед яких – стародруки XVII ст.

Найбільшими краєзнавчими музеями Тернопільської області є Тернопільський та Кременецький музеї. Вони мають важливе значення для розвитку пізнавального туризму, тому що тут зібрана велика кількість історичних, етнографічних та краєзнавчих експонатів. У структурі Тернопільського краєзнавчого музею є 7 відділів, три експозиційні відділи (давньої історії, нової та новітньої історії та відділ природи). Тут діють відділ науково-методичної роботи, відділ фондів (де зберігається понад 274 тис. експонатів), художньо-реставраційний. У 1996 році в окремому приміщенні відкритий Історико-меморіальний музей політичних в'язнів на правах відділу музею.

Унікальними об'єктами для розвитку наукового туризму є оборонні споруди краю. На території Тернопільської області зосереджена велика кількість старовинних фортець та замкових руїн. Вони знаходяться в таких населених пунктах, як: Збараж, Бережани, Скалат, Терехівля, Долина, Буданів, Золотий Потік, Тернопіль, Окопи, Кудринці, Висічка. В досить збереженому стані знаходяться Білокриницький, Раєвський, Плотичівський, Язлівецький та Коропецький палаци. В зв'язку з недостатнім розвитком туристичної інфраструктури багато замкових руїн залишається на сьогодні в недоглянутому та покинутому стані, це руїни в: смт Микулинці, Залізці, селах Сидорів, Підзамочок, Кривче, Токи, містах Гримайлів та Бучач. В області відсутні пам'ятки монументального мистецтва національного значення, але частка всіх інших досить значна. Наприклад, по кількості пам'яток архітектури національного значення Тернопільщина займає п'яте місце серед усіх областей України, за кількістю історичних місць – друге.

Велику науково-дослідну роботу виконують наукові відділи історико-архітектурних заповідників Тернопільщини. Нині на Тернопільщині функціонують два державних (з 10 в Україні) – Кременецько-Почаївський та Бережанський і один національний з 13 в Україні («Замки Тернопілля») історико-архітектурні заповідники. Особливо великий внесок здійснюють співробітники заповідника «Замки Тернопілля». Ними щорічно проводяться конференції національного та міжнародного значення, присвячені дослідженню замкових споруд; здійснюється дослідницька робота з історії, археології, географії тих чи інших об'єктів. Центром заповідника є замок у м. Збараж. Збараський замок – популярний туристичний об'єкт в регіоні. На його території діє музей та проводяться різноманітні виставки та щорічні фестивалі.

У складі заповідника налічується понад 20 об'єктів, серед них такі: Збараський замковий комплекс (XVI-XVII ст.), костел св. Антонія та монастир Бернардинів (XVII-XVIII ст.), Успенська церква, Воскресенська церква (XVIII ст.), Спасо-Преображенська церква в с. Залужжя (1600), палацево-парковий комплекс у смт Вишнівець (1740), замки у смт Скалат Підволочиського району (1630, законсервовані зараз), м. Терехівля (1631), смт Микулинці Терехівлянського району (XVIII ст., у палаці діє бальнеологічна лікарня), смт Золотий Потік (1608), с. Язлівець, с. Підзамочок (1600) Бучацького району, смт Скала-Подільська, с. Кривче Борщівського району та інші.

Дослідницьку роботу проводять також два державні заповідники. На обліку *Кременецько-Почаївського заповідника* перебуває 17 споруд XIV-XX століть у містах Кременець та Почаїв. Серед них – руїни Кременецького замку (XVI ст.),

Свято-Миколаївський собор (XVII-XVIII ст.), ансамблі Кременецького Свято-Богоявленського монастиря (XVIII-XX ст.) та Почаївської Лаври (XVIII-XX ст.).

Місто Бережани внесене до списку історичних міст і селищ України першої категорії цінності. У 2001 р. місто отримало статус Державного історико-архітектурного заповідника, у якому зберігається ансамбль споруд XVI-XIX століть. Унікальним пізнавальним об'єктом як для істориків, так і для туристів, є Бережанський музей книги. Тут зберігається близько 7 тис. цінних експонатів, серед яких – стародруки XVII ст. У цьому ж місті знаходиться Музей переслідуваної церкви (діє з 2007 року). В семи залах музею представлено понад 2300 експонатів, серед яких 12 одиниць належать до стародавньої літератури (відомим є «Євангеліє» з 1600 р.). Архітектурний комплекс споруд Вірменського костелу (1764) є важливим елементом Бережанського історико-архітектурного заповідника. Оздоблення інтер'єру виконане у бароково-мусульманському середньовічному стилі.

Окрім архітектурного ансамблю історичної частини міста, до складу Бережанського заповідника входять такі відомі об'єкти: Раївський парк та палац, урочище «Монастирок», оборонний костел в с. Біще, с. Гутисько, гора Лисоня поблизу с. Посухів, монастир оо. Василіан у с. Краснопуца та ін. Працівниками заповідника проводяться екскурсії, різноманітні за тематикою, формами організації, які враховують віковий рівень та пізнавальні зацікавлення туристів.

Загалом, Тернопільщина має значний потенціал для розвитку наукового туризму, тому дослідженню туристичних об'єктів, які слугують основою для його розвитку, варто приділити увагу на сучасному етапі. Для того, щоб науковий туризм популяризувати серед населення, потрібно його поєднувати із пізнавальним та діловим туризмом. Загалом, науковий туризм може стати одним із пріоритетних напрямків туризму на території Тернопільської області. Для його розвитку можна використати наявну туристичну інфраструктуру та базу навчальних установ, закладів культури, музеїв тощо. Цей вид туризму може мати не тільки обласне, але й всеукраїнське значення, а окремі його види – й міжнародне.

Замковий туризм. *Замків* з тернопільською «пропискою» – найбільше в Україні (34). Розташовані вони в найнесподіваніших місцях, різним є й їхній стан. Саме задля збереження та реставрації пам'яток культурної спадщини і налагодження музейної роботи 2005 р. було створено Національний (історико-архітектурний) заповідник «Замки Тернопілля», до складу якого входять: замок князів Збараських, палацово-парковий комплекс XIV-XIX ст. у м. Вишнівець (Збараський район), замок XVII ст. у м. Скалат (Підволочиський район), замок XVII ст. у м. Тербовля, замок XVI-XVII ст. у містечку Микулинці (Тербовлянський район), замок XVII ст. у містечку Золотий Потік (Бучацький район), замок XVII ст. у с. Підзамочок (Бучацький район), замок XIV-XVIII ст. у с. Язлівець (Бучацький район), замок XVI-XVIII ст. у селищі Скала-Подільська (Борщівський район), замок XVII ст. у с. Кривче (Борщівський район) та замок XVI-XVIII ст. у м. Чортків.

До однієї з найкраще відреставрованих фортифікаційних споруд належить *Збараський замок*, збудований як ідеальна фортеця-зірка на початку XVII ст. за проектом італійського архітектора Вінченцо Скамоцці.

Вишнівецький палац був резиденцією останнього представника князівського роду Вишнівецьких – Михайла-Серватія, а після його смерті – князів Мнішеків. У ньому архітектор Якуб Бланже Депрес поєднав риси пізнього бароко та класициз-

му, тож зрозуміло, чому Оноре де Бальзак, який відвідав містечко в 1848 р., назвав палац і парк «малим Версалем».

Замок у Скалаті регулярний, чотирикутний в плані, оточений оборонним ровом. У східній вежі замку діє мистецька виставка (дерев'яні скульптури, картини), у північній – демонструється зброя різних часів. Поруч із замком знаходиться відновлений 2002 року костюль св. Анни (XIX ст.), виконаний в стилі неоготики.

Будівництво *Бережанського замку* започаткували в 1554 р. власники міста – родина магнатів Синявських. Ця оборонно-житлова споруда виявилася унікальною: на відміну від більшості тогочасних твердинь, фортеця в Бережанах постала не на високій горі, а в заболоченій річковій долині на острові, утвореному двома рукавами річки Золота Липа. Саме тут у травні 1703 р. трансільванський князь Ференц Ракоці видав маніфест, яким закликав угорський народ до повстання проти австрійських поневолювачів.

Поселенням Білче-Золоте (Борщівський район) від середини XVIII ст. володіли Потоцькі, саме в той час в цій оселі було створено парк, залишки якого збереглися дотепер. На початку 90-х років позаминулого століття у парку був зведений *костел-усипальниця Сапегів*, який і сьогодні є головною окрасою села. Друга культова споруда, збудована коштом Сапегів 1871 року – мурована *церква св. Михайла* – знаходиться в центрі села.

Білокриницький палац знаходиться на території села Білокриниця (Кременецький район). Будівлю споруджено в англо-готичному стилі, з елементами ренесансу. Поруч із палацом розташований *Білокриницький дендропарк*, заснований у другій половині позаминулого століття; у ньому тепер зростають 450 видів дерев і чагарників.

Пам'яткою архітектури національного значення є *Старий (або Тернопільський) замок* – фортифікаційна споруда в м. Тернопіль. Зведено його в середині XVI ст. на лівому березі р. Серет в урочищі Сопільче для охорони південно-східних кордонів Речі Посполитої від нападів кримських татар. Дотепер від замку залишився лише палац.

Відома як *Палац Бадені* споруда набула свого теперішнього вигляду 1906 року – після того, як будівлю, що існувала, «причепурили» елементами стилю віденського ренесансу. А «винуватцем» цього став маршалок (Голова) Галицького крайового сейму, граф Станіслав Бадені, який за тринадцять років до того став власником Коропця (тепер селище міського типу в Монастириському районі). У Коропці ж, на узгір'ї, де колись знаходилося поселення трипільської культури, височіє *костел св. Миколая*.

Кременецький замок почали зводити ще в VIII-IX століттях. Гучної слави зажив він після того, як монгольська орда хана Батия взимку 1240-1241 рр. не змогла здобути цю твердиню. Після того, як Кременець та околиці 1536 року стали власністю італійки Бони Сфорци д'Арагони (вона отримала їх у подарунок від свого чоловіка – польського короля Сигізмунда I), за її наказом зміцнили замкові стіни, три вежі та казарми, звели господарські споруди та порохівні. Упродовж тривалого часу цю видатну оборонну споруду ніхто не міг здобути. Перший і останній раз це вдалось козацькому війську під орудою полковника Максима Кривоноса восени 1648 р.

Любителі мандрівок, мальовничих краєвидів та залюблені в історію не обходять стороною руїни п'ятикутної вежі й частину фортечного муру збудованого наприкінці XVI ст. замку у с. Токи (Підволочиський район); фортифікаційні елементи Теревовлянського замку; «квадрат» Микулинецького замку (а також розташовані в Микулинцях палац графів Реїв та костел Пресвятої трійці – одну з архітектурних перлин Тернопільщини); зведений на зламі XVI-XVII століть Золотопотіцький замок (Бучацький район); мури, масивну арку південного в'їзду, залишки веж, земельного валу та руїни будівель Підзамоцького замку (Бучацький район); розташований на вузькому хребті плоскогір'я, з трьох сторін оточеного закрутом річечки Вільховець, Язловецький замок (у XVI ст. він уважався одним із кращих в Україні) та прилеглий до нього палац (у с. Язлівець вартими оглядин є також Вірменська церква (1551 р.), готична каплиця на цвинтарі та костел Успіння Пречистої Діви Марії, побіч якого 1609 р. поховали «польського Палестрино» – композитора та виконавця Миколая Гомулку); замок Гольських (інша назва – Чортківський), в якому в період османського панування в краї (1672-1683 рр.) знаходилася резиденція субпаші Подільського пашалику.

Сакральний туризм. Найбільш перспективним у регіоні є розвиток релігійного (сакрального) туризму. Сакральний туризм відіграє велику роль у міжнародному туризмі. «Релігійний туризм, – зазначає дослідник Т. Христов, – це люди, які виїжджають за межі традиційного середовища проживання на термін не більше року для відвідування святих місць і центрів релігій». Під *релігійним туризмом* слід розуміти види діяльності, пов'язані з наданням послуг і задоволенням потреб туристів, що спрямовуються до святих місць і релігійних центрів, що знаходяться за межами звичайного для них середовища.

У сучасному релігійному туризмі можна виділити два напрямки:

– власне релігійний – паломництво (відвідання святих місць з метою поклоніння реліквіям) і місіонерство (здійснення подорожей з метою пропаганди того чи іншого віровчення);

– релігієзнавчий – пізнавальні (ознайомлення з релігійними пам'ятками, історією релігії, культурою) та наукові (для богословів, істориків, релігієзнавців) подорожі.

Пріоритетним напрямком в Тернопільській області є паломницький туризм.

Паломницький туризм – різновид релігійного туризму, сукупність подорожей представників різних релігій з паломницькою метою. Слово «паломництво» походить від слова «пальма»: християни, які здійснювали походи на Святу землю, привозили звідти пальмову гілку. У центральній частині Тернопільської області атрактивним об'єктом паломницького туризму є Зарваницький духовний центр.

Майже кожен район Тернопільської області має велику щільність сакральних споруд, які мають певну архітектурну, сакральну чи естетичну цінність.

Традиційна *дерев'яна архітектура* Тернопільщини належить до 3 головних стилів – галицького, волинського та подільського. Зокрема, зразком подільського є *дерев'яна церква Іоанна Богослова* у с. Скорики (Підволочиський район). Це – пам'ятка архітектури національного значення, внесена до Списку матеріальної спадщини ЮНЕСКО, побудована (за одними джерелами) у 1695 р. і відновлена в 1744 р. Область досить добре забезпечена дерев'яними храмами, особливо Збарзький, Зборівський, Лановецький, Монастирський та Підгаєцький райони.

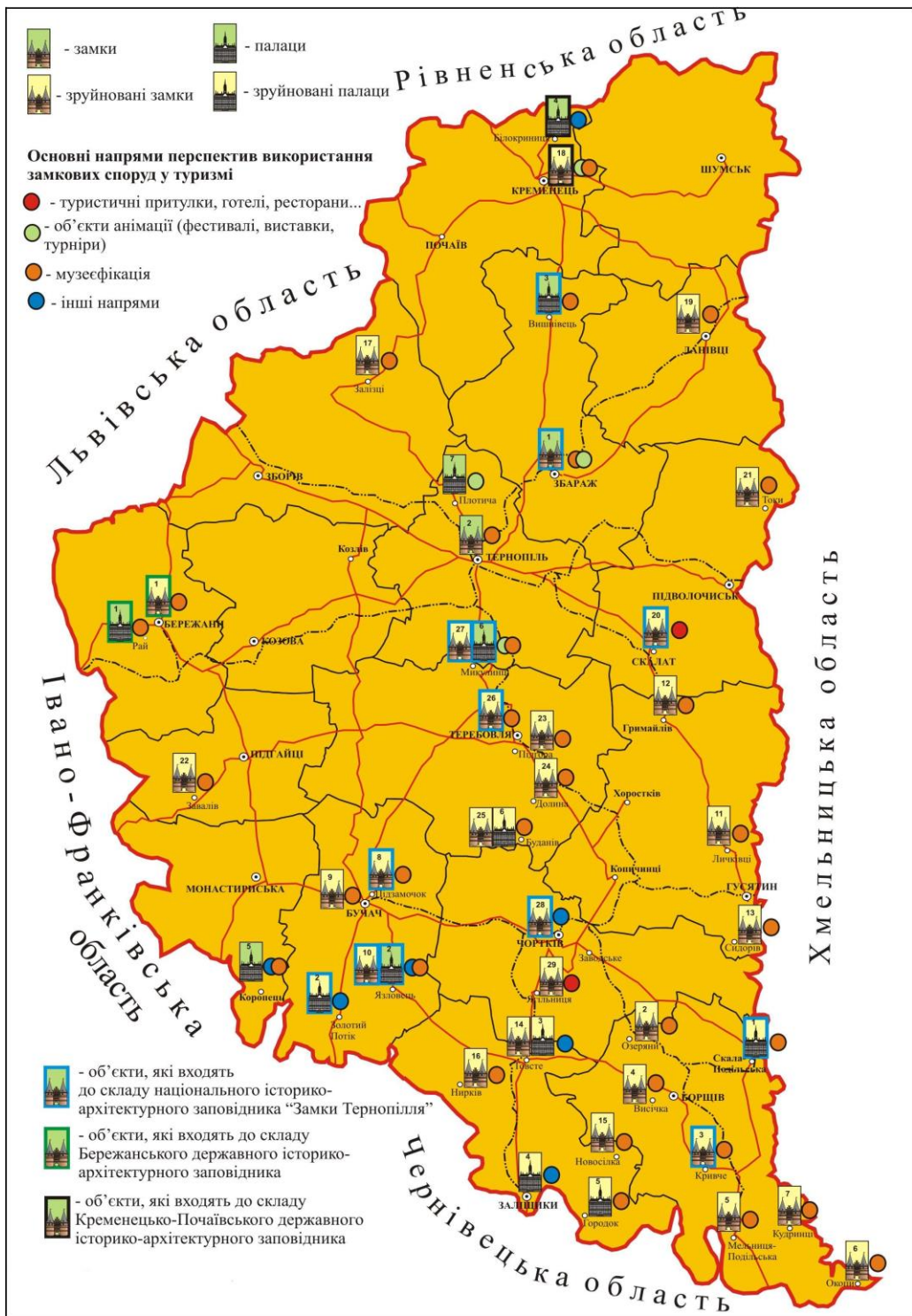

Рис. 3.35. Об'єкти замкового туризму Тернопільської області

Варта уваги Церква Святого Миколая (1610 р.) у передмісті Бережан, яка вважається найдавнішою дерев'яною спорудою області.

Один із найдавніших дерев'яних храмів на Поділлі знаходиться у Чорткові – це Успенська церква 1635 року зведення. Цей храм з високою дзвіницею є пам'яткою архітектури, що охороняється державою. До давніх храмів дерев'яного зодчества можна також віднести: церква Воскресіння Господнього XVII ст. забудови (с. Плотича Тернопільського району), церква Покрови Пресвятої Богородиці (1590 рік зведення, с. Мужилів Підгаєцького району), у м. Підгайці знаходиться дивовижний витвір галицьких майстрів – Преображенська церква (1772 р.); у Копичинцях Гусятинського району милує око церква Воздвиження Чесного Хреста. Дерев'яна церква Святого Миколая (1777 р.) у с. Сапогів Борщівського району теж дивує своєю архітектурною неповторністю. Дерев'яна церква Воздвиження Чесного Хреста (1887 р.) стоїть у Кременці. Вона відома формою своїх куполів. Така форма притаманна лише Східній Церкві. Бережанський район відомий Миколаївською церквою (1777) в селі Надрічне, яка була перевезена сюди із Рогатина, а також церквою Івана Богослова (1803), перевезеною в село Жуків із сусіднього села Нарайв. У цьому храмі у 1880-их роках правив батько Богдана Лепкого Сильвестр Лепкий. У селі збереглася могила священника, а на будинку, де проживала родина Лепких, встановлено меморіальну таблицю.

Чимало сіл Тернопільщини мають унікальні культові споруди, вік яких сягає кількох століть. Особливої уваги заслуговують давні храми та костели, що зберегли свій первісний вигляд до сьогодні. Найбільш давньою культовою спорудою є церква Святого Миколая в селі Збручанське Борщівського району. Вона збудована в XII-XIII ст. Як усі давні споруди, цей храм будували не лише з культовою, а й із захисною метою.

До найдавніших споруд належить і собор Святого Миколая (1636 р.) в Кременці. Спочатку він був спланований у ренесансно-готичному стилі, а згодом набув рис стилю барокко. На початку XVI ст. в Тернополі була збудована оборонна церква Воздвиження Чесного Хреста – тепер найстаріший храм Тернополя. Споруда зведена на фундаменті древнього храму, історія якого сягає часів Київської Русі. Церква була пошкоджена під час двох світових воєн, але її відновили у 1959 році. Сьогодні церква належить православним віруючим. В центрі міста Тернопіль знаходиться Храм Різдва Христового. Вперше про нього було згадано у грамоті короля Сигізмунда – Августа у 1566 році. У храмі знаходиться чудотворна ікона Тернопільської Божої Матері.

У місті Чортків знаходиться Домініканський костел, збудований у 1610 році в готичному стилі. У цьому ж місті знаходиться церква Святого Онуфрія (XVI ст.), яка належить до групи церков оборонного типу. У цій архітектурній пам'ятці поєдналися подільська та молдовська архітектури.

Пам'яткою архітектури міста Тереховля є Миколаївська церква – зразок оборонної церкви із бійницями для мушкетів і гармат.

Цікавою архітектурою вирізняється також костел Святих Апостолів Петра і Павла, зведений у 1620 році в Бережанах. Храм із тесаного каменю споруджений на високому пагорбі й височіє над іншими будівлями міста.

Справжніми раритетами можна вважати церкви оборонного типу, що збереглися з часів Середньовіччя. Це церкви у Касперівцях, Загайцях, Жабині.

На території області знаходяться дві найшанованіші віруючою людністю святині. *Зарваницький духовний центр* – всесвітній марійський відпустовий центр, одна з найбільших подільських святинь Української греко-католицької церкви. Розташований у с. Зарваниця (Теребовлянський район), відпустового значення він набув 1867 року, коли Папа Римський Пій IX надав образу Зарваницької Богородиці відпустовий привілей, тобто підтвердив особливу Божу Ласку, яка сходить на прочан.

Центр об'єднує комплекс храмів, духовних споруд і Хресну дорогу. До Зарваницького центру належать парафіяльна церква Святої Трійці (1754 р.), в якій зберігається чудотворна ікона Божої Матері Зарваницької. У південній частині села збудовано Співоче поле для мистецько-духовних заходів, яке має вигляд амфітеатру і вміщує до 50 тис. глядачів. Зарваницький духовний центр створено на пожертвування вірних України та української діаспори.

Прощі до центру завжди велелюдні. Так, у травні 1995 року у Всенародній прощі взяли участь близько мільйона чоловік, у тому 339 іноземців. У 2001 р. під час прощі Зарваницю відвідало понад 500 тис. прочан.

Зарваниця входить до шести найбільших паломницьких місць католицької церкви, а тутешній Марійський духовний центр внесено до списку п'ятнадцяти найважливіших святинь католицького світу, пов'язаних з явленнями Діви Марії.

Свято-Успенська Почаївська лавра – православний чоловічий монастир у Почаєві (Кременецький район) Української православної церкви (Московський патріархат) зі статусом лаври. Найбільша православна святиня Волині і друга (після Києво-Печерської лаври) – України. За однією з легенд, монастир заснували ченці Києво-Печерського монастиря, які втекли в ці краї від татар 1240 року. Уперше ж згадується в документах від 1527 р.

Щороку Лавру відвідують десятки тисяч прочан і туристів. Це величний архітектурний ансамбль з 16 церков, резиденції архієпископа, дзвіниці та келій. Святинями Почаївської Лаври є відбиток ступні Божої Матері, джерело з цілющою водою, чудотворна ікона Матері Божої, моці преосвященного Йова. Домінантою архітектурного ансамблю Лаври є Успенський собор (споруджений упродовж 1771-1783 рр. за проектом Готфріда Гофмана). У 1846 р. у Лаврі перебував і працював Тарас Шевченко – про це нагадує меморіальна дошка.

Почаївська лавра – одне з величних в Україні місць прощі на Успіння Пресвятої Богородиці (28 серпня) і преподобного Йова (10 вересня).

Музейний туризм. Пізнавальний інтерес викликають музеї. Найбільш відвідуваними є Тернопільський та Кременецький краєзнавчі музеї, а також меморіальний музей Соломії Крушельницької у с. Біла й інші музеї, присвячені видатним землякам краю. Тому *музейний туризм* є важливим напрямком туристичної діяльності в регіоні.

На території області налічується 24 краєзнавчі музеї, 5 історичних, 35 меморіальних, 3 мистецькі музеї та 8 музеїв інших профілів: Тернопільський краєзнавчий музей, Тернопільський художній музей, Борщівський краєзнавчий музей, Велеснівський етнографічно-меморіальний музей В. Гнатюка, меморіальний музей-садиба Леся Курбаса (село Старий Скалат Підволочиського району), меморіальний музей Богдана Лепкого (м. Бережани), меморіальний музей Юліуша Словацького (м. Кременець). Інші державні музеї мають статус районних.

Атрактивними туристичними об'єктами є меморіальні музеї: Почаївський історико-художній музей; Тернопільський історико-меморіальний музей політичних в'язнів, музей «Зборівська битва», «Молотківська трагедія», Підгаєцький музей героїв УПА, Музей переслідуваної Церкви у м. Бережани.

Тим, хто шанує свій час, проте хоче знати про Тернопілля якнайбільше, стане в нагоді багата колекція пам'яток матеріальної культури (майже 170 тисяч), які зберігаються у *Тернопільському обласному краєзнавчому музеї*. З-поміж них – унікальні, аналогів яких не має жоден музей України. Стародруки і старовинна зброя, збірки національного одягу і поштівки, рідкісні світлини та документи, предмети міського та сільського побуту, багаті філателістичні та нумізматичні колекції, особисті речі та архіви видатних уродженців краю.

А про природу, історію і культуру північних районів Тернопільської області, що входили в минулому до складу Кременецького повіту, збирає, зберігає, вивчає і популяризує відповідні матеріали *Кременецький краєзнавчий музей*. Створено його 1937 р. як *Muzeum Ziemi Krzemienieckiej im. Williboldo Bessero*, він був складовою Кременецького ліцею і знаходився в одному з корпусів цього навчального закладу. У музеї зберігаються близько 65 тис. експонатів.

У селі Іловиця Шумського району діє меморіальний музей штабу УПА під відкритим небом. Табір «Волинь-Південь» реконструйовано за спогадами очевидців. Це місце щорічно відвідують тисячі людей з України та з-за кордону.

Тернопільщина є видатним паломницьким центром для віруючих різних конфесій. У вересні 1999 року на рідній землі патріарха УГКЦ Йосифа Сліпого, в селі Заздрість Тербовлянського району було відкрито *музейно-меморіальний комплекс* у невеликій селянській хатині. Після його арешту і початку переслідування греко-католицької церкви радянською владою, багато речей у садибі було втрачено. Цінними експонатами є старовинні ікони та релігійна література, яку збирав патріарх.

Неподалік від садиби розміщений сучасний музей Йосифа Сліпого, всередині якого є невеличка церква. Співробітники музею – монахиня та священник, які проводять екскурсії та розповідають відвідувачам про життя патріарха: про його навчання та здобуття ступеню доктора богослов'я у містах Інсбрук та Рим, про працю в Богословській Академії. У приміщенні установи розміщена карта СРСР, на якій позначені всі маршрути, за якими переправляли Сліпого під час заслання.

Етнографічно-меморіальний музей В. Гнатюка у с. Велеснів Монастириського району засновано у 1969 році. У фондах музею зібрані матеріали про життя і наукову діяльність В. Гнатюка: про творчий процес етнографа, кімната пам'яті Гнатюка, «Вітальня сім'ї В. Гнатюка», «Робочий кабінет В. Гнатюка»; тут є особисті речі вченого та членів його сім'ї, рукописи і листи. Перед входом у музей – погруддя В. Гнатюка, встановлене у 1971 році.

Меморіальний музей Богдана Лепкого в м. Бережани діє з 1995 року. У шести залах висвітлені етапи життя та творчості поета, перебування у таборах для військовополонених під час Першої світової війни. У музеї відбуваються масові заходи в різних формах: пісенні фестивалі, представлення книг, зустрічі з лауреатами премії ім. братів Лепких та ін.

Літературно-меморіальний музей Юліуша Словацького в м. Кременці є одним із наймолодших музеїв Тернопільщини (2002 р.). Юліуш Словацький – один із найвідоміших світових поетів доби романтизму.

У 1963 році відкрито *музей Соломії Крушельницької* – всевітньо відомої оперної співачки: у селі Біла Тернопільського району, в будинку її батьків. В основу експозиції лягли фотографії, особисті документи співачки, афіші, програми, запитання, листи, рукописи спогадів сучасників, сценічні прикраси, одяг, предмети побуту та меблі, твори музики, образотворчого мистецтва та літератури, присвячені заслуженому діячеві мистецтв України Соломії Амвросіївні Крушельницькій. Експозиція розміщена у двох залах. Кожен її розділ у хронологічному порядку висвітлює певний період життя великої землячки.

Слід зазначити, що неабиякий внесок у діяльність музейної мережі області внесли три історико-архітектурні заповідники, що діють на території Тернопільської області: державні Бережанський та Кременецько-Почаївський, а також національний заповідник «Замки Тернопілля» із центром у м. Збараж. Усі об'єкти, які входять до комплексу заповідників, розглядаються як музейні установи.

Місто Бережани внесене до списку історичних міст і селищ України першої категорії цінності. У 2001 році місто отримало статус Державного історико-архітектурного заповідника, у якому зберігається ансамбль споруд XVI-XIX століть. Унікальним пізнавальним об'єктом як для істориків, так і для туристів, є Бережанський музей книги. Тут зберігається близько 7 тис. цінних експонатів, серед яких – стародруки XVII століття. У цьому ж місті знаходиться Музей переслідуваної церкви (діє з 2007 року). В семи залах музею представлено понад 2300 експонатів, серед яких 12 одиниць належать до стародавньої літератури (відомим є «Євангеліє» з 1600 року). Архітектурний комплекс споруд Вірменського костелу (1764) є важливим елементом Бережанського історико-архітектурного заповідника. Оздоблення інтер'єру виконане у бароково-мусульманському середньовічному стилі. Окрім архітектурного ансамблю історичної частини міста, до складу заповідника входять такі відомі об'єкти: Раївський парк та палац, урочище «Монастирок», оборонний костел в с. Біще, с. Гутисько, гора Лисоня поблизу с. Посухів, монастир оо. Василіан у с. Краснопуца та ін. Працівниками заповідника проводяться екскурсії, різноманітні за тематикою, формами організації, які враховують віковий рівень та пізнавальні зацікавлення туристів.

Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник діє від травня 2001 року на території Кременецького району. У складі заповідника перебуває 17 споруд XIV-XX ст. у містах Кременець та Почаїв. Серед них – руїни Кременецького замку (XVI ст.), Свято-Миколаївський собор (XVII-XVIII ст.), ансамблі Кременецького Свято-Богоявленського монастиря (XVIII-XX ст.) та Почаївської Лаври (XVIII-XX ст.).

Серед найцікавіших пам'яток архітектурного ансамблю міста Кременець виділяється будинок Єзуїтського колегіуму (1731-1753 рр.), а також комплекс Василіанського монастиря (XVII ст.), римо-католицький костел святого Станіслава (1853-1857), в ньому знаходиться пам'ятник Юліушеві Словацькому – польському поету, що народився в Кременці. На балансі заповідника знаходиться також архітектурний комплекс Свято-Успенської Почаївської лаври.

Найбільш облаштованим у регіоні є Збаразький історико-архітектурний заповідник (створений у 1994 році, отримав статус національного у 2005 році). У ньому проводяться роботи щодо обліку і збереження пам'яток архітектури.

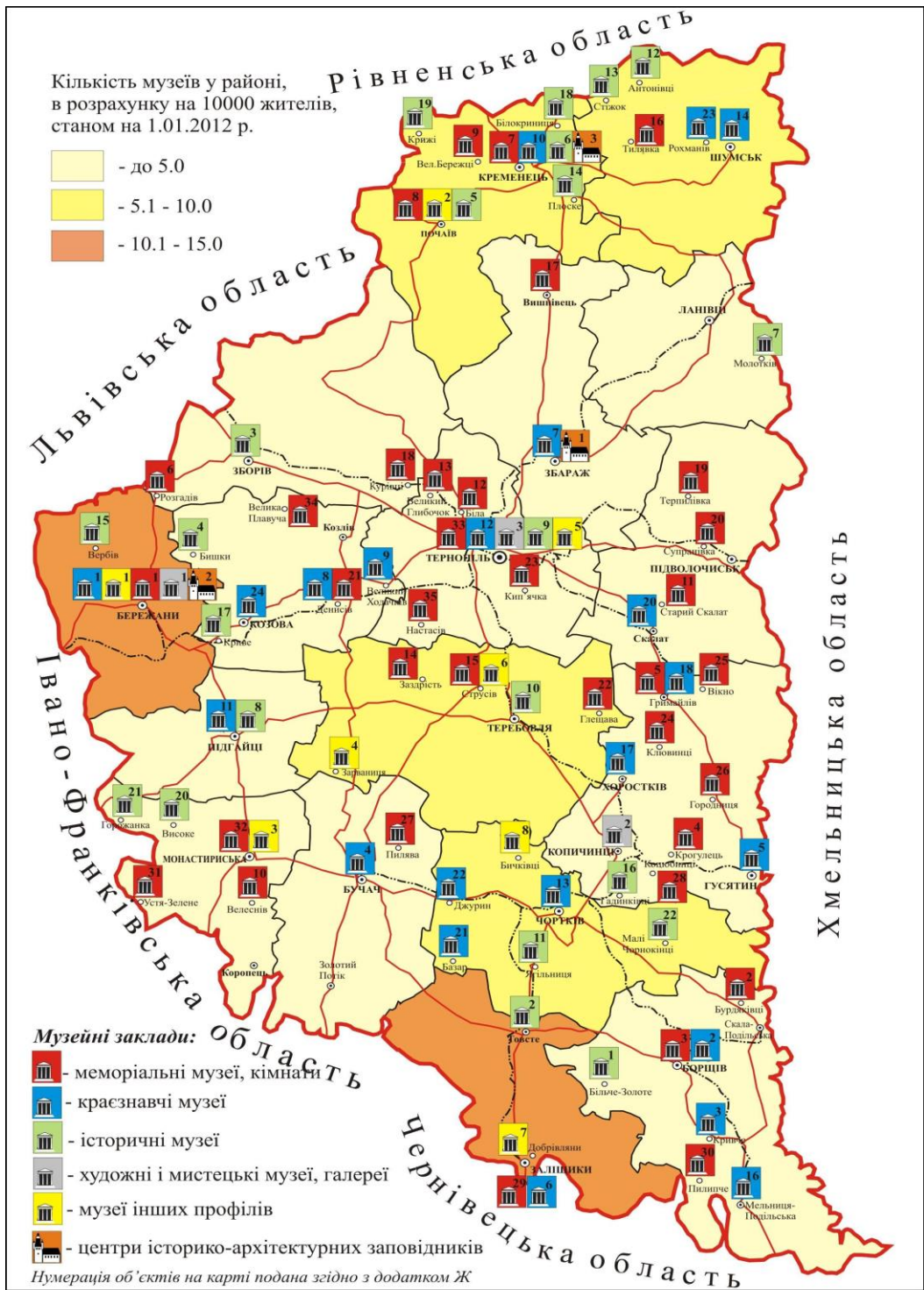

Рис. 3.36. Музейні заклади Тернопільської області

Тепер у складі заповідника налічується понад 20 об'єктів, серед них такі: Збарзький замковий комплекс (XVI-XVII ст.), костел св. Антонія та монастир Бернардинів (XVII-XVIII ст.), Успенська церква, Воскресенська церква (XVIII ст.), Спасо-Преображенська церква в с. Залужжя (1600) та інші.

Окрім архітектурного ансамблю міста, до складу заповідника входить 11 замкових об'єктів. Активно проводяться заходи з очищення території, консервація споруд у м. Збараж, смт Вишнівець та смт Скалат. Заповідник є провідним закладом здійснення туристичної діяльності в регіоні, зокрема, у сфері замкового туризму.

Подієвий та військовий туризм. Пам'ятками подій можуть бути історико-архітектурні споруди, монументи, пам'ятники, могили, цвинтарі, меморіальні дошки, музеї тощо. Вони можуть мати різну туристичну привабливість залежно від того, яке значення вони відіграють для історії чи культури нашого краю. При оцінці таких ресурсів варто враховувати й те, що вони можуть бути виражені певним матеріальним об'єктом, або ж існувати лише в архівних джерелах як згадка про події на певній території.

Військовий туризм (воєнний туризм, мілітарний туризм, зброярський туризм) – це різновид туризму, метою якого є відвідання місцевості, пов'язаної з військовими та воєнними діями.

Військовий туризм – це туризм на місцях боїв і історичних битв для всіх зацікавлених, а також для ветеранів і родичів загиблих воїнів, відвідання існуючих та історичних військових об'єктів і полігонів, бойових морських кораблів, підводних човнів, катання на військовій техніці, стрільба зі зброї на полігонах і в тирах, участь у військових навчаннях та маневрах, перебування на полігонах в якості глядачів – *military tour*, до таких також можна віднести і тури на відвідання воєнних концтаборів та в'язниць.

Військовий туризм поділяють на такі підвиди:

- відвідування історичних місць і музеїв – *військово-історичний* туризм;
- стрільба з різних видів зброї, стрітбол чи пейтбол, відвідання магазинів зброї та ножів – *зброярський* туризм;
- життя в армійських умовах і участь у програмах військової підготовки, скаутинг, відвідання різних об'єктів і полігонів, катання на військовій техніці, польоти на військових літаках і вертольотах – *мілітарі-туризм*;
- відвідування «гарячих» точок планети та місць бойових дій – *воєнний* туризм.

Про безліч історичних подій, що відбувалися на території нашого краю, ми можемо дізнатися лише, на жаль, із спеціальної наукової літератури, або ж за маленькими пам'ятками, такими, як «хрести свободи» чи кам'яні стовпи, вікові дерева (рис. 3.23). Варто згадати про видатну подію, яка відбулася 18 жовтня 1672 року у місті Бучач: тоді було підписано мирну угоду між османськими та польськими військами, яка стала завершенням польсько-турецької війни (1672-1676 рр.), у ході якої козацьке військо Петра Дорошенка виступало проти поляків у союзі з турецькими військами. Історики називають її найганебнішою у всій історії Польщі. За Бучацьким договором, Річ Посполита втратила землі Поділля, Брацлавщину, Південну Київщину та ще й зобов'язалася платити туркам данину. Про цю подію повідомляє лише напис на таблиці, що висить на липі поблизу міста: «400-річна Золота липа, під якою у 1672 році був підписаний Бучацький мир з Туреччиною».

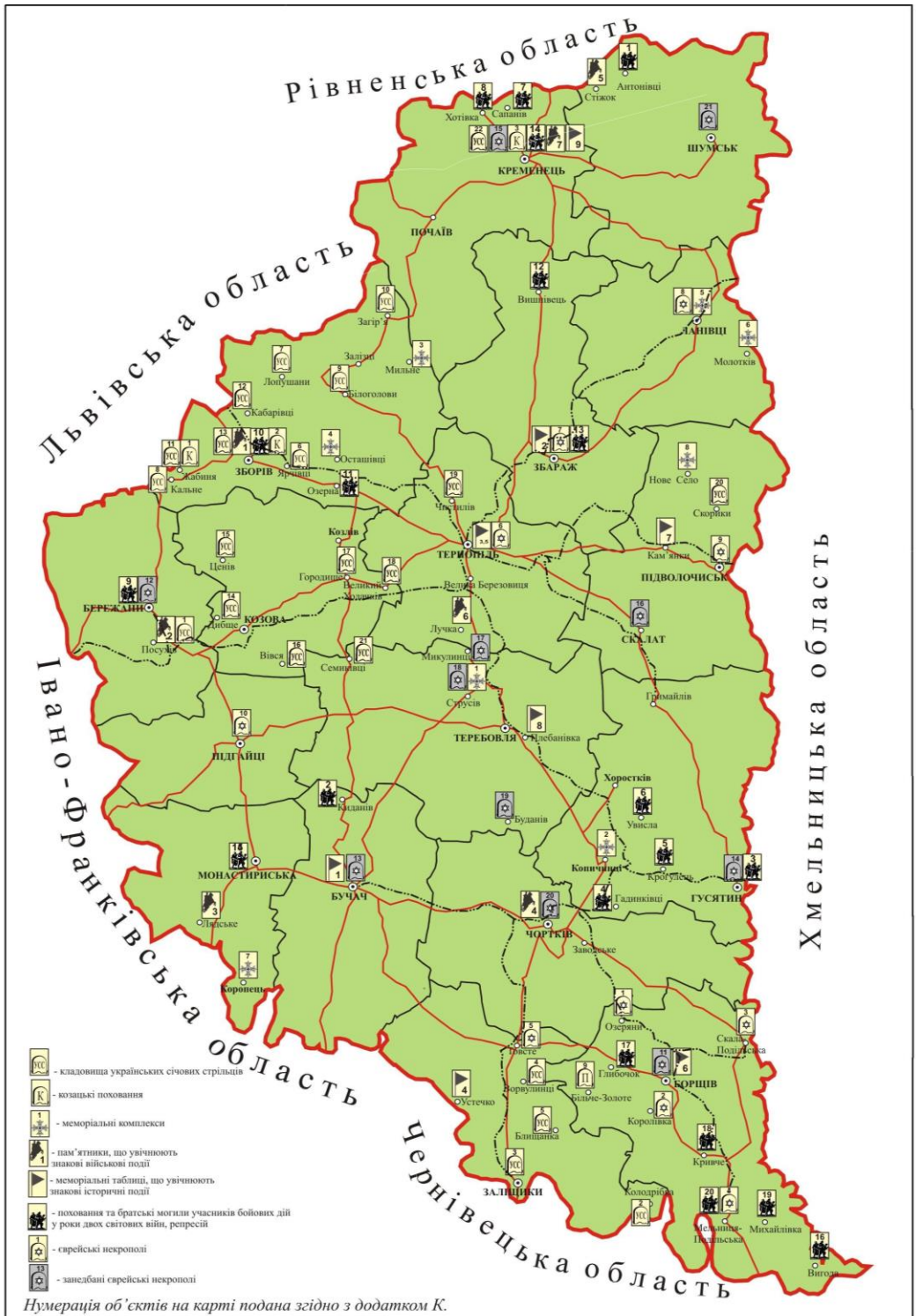

Рис. 3.37. Військово-політичні події ресурси Тернопільської області

Такий пам'ятний знак, як вікове дерево, не має досить високої атрактивності, але, враховуючи значення події, позначеної цим деревом, ми не можемо вважати цей ресурс невеликим. Також слід взяти до уваги, що він знаходиться неподалік Бучацького архітектурного комплексу, тому він має досить велике значення для популяризації туристичної діяльності у місті.

Визначальний вплив на розвиток самосвідомості населення Тернопільської області мав довготривалий період безперервних загарбань земель сусідами-завойовниками. Суттєвим історичним етапом становлення самосвідомості тернополян став період національно-визвольної боротьби українців проти польської шляхти (1648-1653). У цей час на території нашого краю відбулася Зборівська битва (1649), яка мала велике значення для українського народу, оскільки за її умовами значна територія України звільнялася від польського панування. У 1649 році війська Б. Хмельницького, об'єднані з татарськими військами, оточили Збараський замок, облога тривала близько місяця. Стратегічним ходом козаків стало залишення облоги міста Збараж, залишивши там незначні військові сили (таким чином, щоб оточені в замку не помітили цього), та вирушення назустріч польському війську, яке прямувало на підмогу до оточених мешканців Збараської фортеці. Сутичка військ відбулася під містом Зборів, у результаті чого польські війська були переможені і змушені були таємно укласти мирну угоду із татарами.

Сьогодні про цю видатну подію нагадує музей «Зборівська битва», а також відреставрована «Козацька могила» заввишки 12 метрів, яка розташована при в'їзді у місто. Вони є визначними пам'ятками військових подій, яким варто надати високу оцінку з погляду туристичного ресурсу.

Коли в Україні постійно відбувалися заворушення та селянські повстання, масового характеру набув на заході України опришківський рух проти панування польської влади над землями Західної України. У 1744 році опришки пробралися до Борщівського замку, стратили шляхтича Золотницького, а його маєток спалили. Осередком руху проти кріпацтва в нашому краї у ХІХ ст. було місто Кременець.

Револьюційні події сприяли тому, що у 1849 році було відмінено панщину. У цей час освіта набула масового характеру. Тоді почали існування такі освітні осередки, як польська вища Волинська гімназія (1805-1831, м. Кременець), перша українська гімназія у Тернополі (1898).

У ході І Світової війни на території області були найкровопролитніші бої на Східному фронті. Жителі області змушені були воювати у складі ворогуючих Австрійської та Російської імперій. Початок І Світової війни на території Тернопільщини збігається із так званою Галицькою битвою, яка відбувалась у межиріччі Серету та Стрипи з 23.08 по 21.09 1914 року. Результатом кровопролитних військових дій став розгром австрійських військ російськими військами, таким чином почалася русифікація тернопільських земель.

У містах в цей час відбувається підпільне вербування добровольців до складу українських січових стрільців. Таким чином, у 1913 році у місті Львів виник Український січовий союз в складі австро-угорських військ, того ж року було затверджено Статут Українських січових стрільців на чолі з В. Старосольським та Д. Катамаєм. Організація поділялась на два напрямки: УСС-І – студенти і УСС-ІІ – робітничі та селянські молоді. Всього існувало 96 організацій. Головним завданням УСС протягом 1913-1914 років стала підготовка їх членів до війни проти Ро-

сійської імперії (I Світової війни, яка розпочалася 28 червня 1914 року). Інтереси січових стрільців ішли у фарватері проавстрійських, тим не менш, спільна мета організації об'єднувала великі маси української молоді.

Протягом 1914-1918 років відбувалися визначні бої із участю січових стрільців: поблизу сіл Потутори, Завалів Бережанського, Соколів, Семиківці та Бурканів Тереховлянського, Конюхи Козівського районів тощо.

Однією із найбільш цінних пам'яток військових подій того часу є бої за гору Лисоня поблизу м. Бережани. Тут у вересні 1916 року відбувалися криваві сутички січових стрільців із російськими військами, де було втрачено загиблими та пораненими понад тисячу січових стрільців. Згадкою про їх героїзм є цвинтар січових стрільців у селі Посухів. На горі Лисоня стоїть пам'ятник січовим стрільцям. Така пам'ятка має велике значення для історії краю.

У листопаді 1918 року товариство Українських січових стрільців увійшло до складу новоствореної Західноукраїнської республіки (ЗУНР). Західноукраїнська Народна Республіка буда короткочасною незалежною державою, створеною в Східній Галичині після Першої світової війни в результаті розпаду Австро-Угорщини. Проголошена 19 жовтня 1918 року у Львові. Уряд ЗУНР – Державний Секретаріат – деякий час діяв у Тернополі (21.11.1918 – 2.01.1919), це стало поштовхом до піднесення самосвідомості жителів нашого краю. Головою уряду ЗУНР у Тернополі було призначено тернопільського адвоката Сидора Голубовича. Урядові установи містилися в приміщенні Магістрату (зараз тут знаходиться сквер з пам'ятником О. Пушкіну), Української (вул. Косцюшка) та Польської (вул. Грушевського) гімназій, готелі «Подільському» (сьогодні – готель «Україна»). Будинок польської гімназії – тепер ЗОШ № 4. Про те, що в цьому приміщенні розташовувався уряд ЗУНР, свідчить меморіальна дошка. 2 січня уряд ЗУНР перемістився з міста Тернопіль до міста Станіславів (тепер Івано-Франківськ). Урядові установи містилися в приміщенні Магістрату (зараз тут знаходиться сквер з пам'ятником О. Пушкіну), Української (вул. Косцюшка) та Польської (вул. Грушевського) гімназій, готелі «Подільському» (сьогодні – готель «Україна»). Будинки польської гімназії – тепер ЗОШ № 4. Про те, що в цьому приміщенні розташовувався уряд ЗУНР, свідчить меморіальна дошка. 2 січня уряд ЗУНР перемістився з міста Тернопіль до міста Івано-Франківськ.

У 1939 році після так званого «воз'єднання Західноукраїнських земель з УРСР» відбулося утворення Тернопільської області із центром у м. Тернопіль. Розпочалися репресії проти місцевого населення. Так, у травні 1941 року відділ НКВД заарештував учнів 10-го класу середньої школи №1, їх було депортовано до таборів ГУЛАГу, де вони й загинули. Сьогодні на будинку школи про цю подію нагадує меморіальна таблиця. У місті Тернопіль з 1939 по 1940 роки у статусі біженця проживав майбутній польський режисер Єжи Гофман із родиною.

Після того, як фашистські війська у 1941 році захопили територію області, почалися масові страсти жителів єврейської національності. Петриківський та Янівський ліси поблизу міста Тернопіль, місто Кременець, кладовище у місті Чортків – місця найбільших масових страт німцями євреїв. У Петриківському яру біля Тернополя відновлено пам'ятний знак на честь страшної трагедії. Таким чином, після 1943 року в Тернополі кількість євреїв зменшилася на 9 тис. осіб.

Найбільш атрактивною пам'яткою, що свідчить про події війни, є меморіальний комплекс „Молотківська трагедія”. Серед подій Другої світової війни варто згадати також про трагедію у селі Стіжок Шумського району. Каральні підрозділи німецьких окупантів 9 травня 1943 року спалили село та 58 його жителів за допомоги учасникам УПА, зачинивши їх у клуні. Про трагедію можна детально дізнатися у місцевому музеї. У тому ж районі знаходиться село Антонівці, яке у 1942-1944 роках стало центром республіки УПА. Тепер тут діє музей під відкритим небом: будівля штабу, каплиця, кладовище воїнів УПА.

Відлік сучасного історичного періоду варто почати від становлення незалежності Української держави. У 1989 році відбулося утворення першого в Україні Тернопільського осередку Народного Руху України. Його головою став поет Михайло Левицький. В 1999 році споруджено пам'ятник В. Чорноволу, який очолював Народний Рух України у 1992-1999 роках і загинув у 1999 році. У 1990 році в Тернополі (вперше в Україні) демонтували пам'ятник В. І. Леніну. Це була радикальна на той час спроба доведення незалежності місцевого населення від радянської влади. З 1991 року у Тернопільській області проукраїнські ідеї набувають все більшого поширення серед населення, що відобразилося у певних подіях. У 2008 році було відкрито пам'ятник Степану Бандері, на відкритті був присутній його онук – Степан Бандера молодший. У серпні 2010 року навколо Тернопільського ставу було розгорнуто найдовший національний прапор. Його довжина досягала 9,5 км, ширина – 75 см.

Національно-визвольні події, які розпочалися в Україні ще в листопаді 2013 року і тривають до сьогодні – це болісний, але надзвичайно важливий процес для українського народу. Це – відвоювання соборності нашої держави шляхом покладення тисяч життів.

Земляки-тернополяни є активними учасниками цих подій. Багато наших земляків віддали своє життя, яке тільки починалося, з надією на те, що ми з вами будемо дихати вільними грудьми у незалежній країні.

За дворічний період в російсько-українській війні загинула 81 особа.

Цих новітніх Героїв увіковічують у назвах вулиць та площ, їм встановлюють пам'ятники та меморіальні комплекси, називають школи.

На сучасному етапі героїв Революції Гідності та полеглих в АТО вшановано у 40 пам'ятних знаках на Тернопільщині. Найбільше їх у Тернополі, але в кожному районі також не забувають своїх героїв.

Загалом, в області встановлено 36 меморіальних дощок, 3 пам'ятники на могилах, 3 пам'ятники, 5 кутків і стендів пам'яті, присвоєно ім'я Героїв 33-м навчальним закладам.

Так у селищі Козова встановлено один з найбільших в країні меморіальних комплексів героям Небесної Сотні. Меморіали слави існують також у Гусятині та Борщеві.

У місті Тернопіль в 2014 році створили Алею Небесної Сотні – за ініціативи громадськості економічного університету.

У м. Бережани сквер названо на честь Устима Голоднюка – бійцю 38 сотні оборони Майдану, тут планують відкрити меморіал слави Героїв.

У Тернопільській області є люди, які ціною свого життя заплатили за наш спокій та мирне небо, це загиблі на Майдані: Капінос Олександр, Голодюк Устим,

Войтович Назар, Мойсей Василь, Костенко Ігор, Слободян Тарас, та загиблі в зоні АТО: Семчук Віктор, Гулько Олег, Руснак Микола, Чабан Андрій, Гарматій Володимир, Квач Орест, Дрьомін Андрій, Філь Олександр, Громов Денис, Ільяшевич Роман, Юркевич Андрій, Стенула Руслан, Флекекий Зіновій, Рава Андрій, Пунда Віктор, Гурняк Віктор, Лаврик Станіслав, Долгих Сергій, Мусій Роман, Голембйовський Руслан, Андруник Петро.

Ми маємо пам'ятати їхній героїчний вчинок, їхню самопожертву, і на їхньому прикладі виховувати майбутнє покоління. Саме тому такі знаки увічнення героїв варто залучати до військового туризму.

Не менш цікавим видом подієвого туризму є фестивальний. У с. Гутисько (Бережанський район), де живуть нащадки переселенців із сіл Балутянка та Вілька Сяноцького повіту (Польща), які славилися на всю Лемківщину своїми різьбярями, у майже сторічній хаті функціонує музейній відділ лемківського побуту.

Що ж до мовної теми, то чи не кожен район області «уславився» «своїми» словами та фразеологізмами. Зокрема, у Чорткові (місто розташоване на території наддністрянського (опільського) говору), приїжджі не завжди зрозуміють городян, для яких «рідними» є слова «босаки» (босоніжки), «бурти» (сукняне взуття), «жидик» (птаха, який перед дощем квилить), «закоп'янки» (вид чобіт), «карніші» (карнизи), «кобрак» (тепла безрукавка), «нанашка» (хресна мама), «райтики» (штани-галіфе), «тирба» (суп із кукурудзяного борошна), «шмір» (мазут), «ябчанка» (суп із яблук) та ін.

У печері неподалік с. Угринь (Чортківський район) було виявлено *германські рунічні надписи*. Рунічне письмо – це алфавіт, який застосовували германці із II-III століть до пізнього середньовіччя. Науковці завважують, що пам'ятка з Угрина є унікальною і не має аналогів не лише в Україні, а й на території Східної Європи.

Культурно-мистецькі заходи, присвячені певному явищу чи події, дають змогу відтворити історію регіону, особливості життєдіяльності його жителів. Тернопілля – край *гастрономічних* (і не лише) *фестивалів*. Зокрема, *фестиваль «Галицька дефіляда»* популяризує область як центр галицької гастрономії та органічної їжі і має на (амбітній) меті зробити Тернопіль центром гастрономічного туризму України та повернути традицію спільного й велелюдного гуляння. На фестивалі його організатори (а це Гільдія рестораторів Тернопільщини) готують страви (і частують ними охочих), які готували «батьки та бабусі наших батьків». Для страв використовують екологічно чисті продукти, які вирощуються на території області. Родзинкою «Галицької дефіляди» є кулінарні рекорди: найдовший у світі шашлик, кількість звареного зеленого борщу та найбільша карта Тернопільщини із солодошів. А ще на цьому велелюдному заході – кулінарні майстер-класи, виступи гуртів, конкурси красунь та богатирів, чимало інших цікавих заходів.

Фестиваль борщу «Борщів» проходить на центральній площі містечка Борщів, яке у вересні стає столицею українського куховарства. Місцеві господині змагаються у приготуванні національної страви, яка в давнину дала назву цьому невеликому населеному пункту. За легендою, коли турки захопили місто, вони захотіли скуштувати місцевої кухні. Одна з господарок зварила їм борщу. Однак їм весь час щось не подобалось. Нарешті розлючена кухарка вдарила отамана черпаком по голові і втопила у борщі. Тому й місто так назвали – Борщів.

Водночас з гастрономічним у цьому ж місті проводиться інший велелюдний фестиваль – «В Борщівському краї цвітуть вишиванки». У його програмі – виставка вишиванок з усіх населених пунктів району, також вишиванки привозять майстри з усієї України, охочі ж можуть поторгуватися на аукціоні-розпродажі вишиванок відомих колекціонерів і майстринь України, відвідати майстер-класи відомих майстринь-вишивальниць, взяти участь в конкурсі пісні про вишивання. Головною метою фестивалю є відродження техніки шиття чорної борщівської сорочки, збереження та відновлення етнографічної спадщини Борщівщини, відтворення автентичності українського національного костюма, звичаїв та обрядів Надзбручанського краю, повернення широкого загалу до народної культури, фольклору, звичаїв, традицій, обрядів, популяризація української мови.

Фестиваль кулінарного мистецтва «КоронФест» регулярно провадиться у селищі з відповідною назвою, при в'їзді в яке уже десятки років приїжджих «зустрічає» камінний короп. Його зображення є й емблемою цього гастрономічного свята, яке входить до десятки кращих кулінарних фестивалів України. 2010 року на кулінарному святі, яке відбулося біля палацу Бадені, гостям було репрезентовано понад 50 рибних страв.

Сентиментальний туризм. *Сентиментальний туризм* – це вид подорожі або відпочинку, під час якого людські почуття, емоції, ностальгія є панівними мотивами поїздки. В основі згаданого сентименту покладено бажання відвідати місця, з якими пов'язана історія рідного народу, життя предків або особисте перебування.

На території області діючими є майже 1000 *некрополів*, у тому числі й місця поховання євреїв, поляків, чехів, словаків, австрійців, німців, осіб інших національностей. Вони можуть стати об'єктами сентиментального туризму для осіб цих національностей, чії предки тут поховані.

П'ять поховань XVIII-XX століть внесено до Державного реєстру національного культурного надбання: єврейське кладовище (Підгайці), каплиця родини Михайловських (м. Чортків), усипальниці Сапегів (села Більче-Золоте та Пилатківці), гробниця засновниці конгрегації (згромадження) Сестер Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії Марцеліни Даровської (с. Язлівець), мавзолей Понінських (с. Нирків). Єврейське кладовище (окописко) у Підгайцях є одним із найбільших серед збережених в Україні. Варто зауважити, що золота літера «П» на гербі міста нагадує єврейську літеру п – х («халаха», «хаїм» – життя).

На християнському кладовищі у Бережанах поховані учасники Паризької комуні, повстань 1830 і 1863 рр., «Весни народів» і Східної (першої Кримської) війни, першої світової війни, українсько-польської та польсько-більшовицької воєн. Меморіальне поховання польських солдатів 1918-1920 рр. відзначено великим пам'ятником, встановленим у 1932 р. над могилою 25 солдатів 51-го полку прикордонних стрільців, які загинули в часі походу на Київ 1920 р. та у битвах з кіннотою Будьонного. Меморіал австрійських військовиків вшановує пам'ять загиблих під час різноманітних воєнних кампаній упродовж 1914-1916 рр. Там само 2006 року споруджено меморіал Українським січовим стрільцям, які полягли за волю України на горі Лисоні в 1915-1916 рр.

У с. Калинівка (Зборівський район) у братській могилі – 190 чеських та словацьких вояків полку імені Яна Гуса, які полягли у Зборівській битві (1917 р.). Сюди щороку приїжджають, аби вклонитися загиблим співвітчизникам, високопосадовці

з Чехії та Словаччини (зокрема, у 1997 р. президент Чехії В. Гавел). 2012 року в с. Озерна (Зборівський район) на місцевому цвинтарі (де поховані й чеські та словацькі військовики, які загинули під Зборовом у березні-липні 1917 р.) було відкрито пам'ятник.

У містах Кременець, Бережани та Монастириськ збереглися братські могили польських солдатів, які загинули під час бойових дій у різні історичні періоди. Також у Кременці, біля підніжжя гори Черчі П'ятницької, знаходиться унікальне кладовище – кілька десятків хрестів та плит. За переказами, тут поховано козаків, які загинули під час здобуття Кременецької фортеці у 1648 р. (під час облоги і штурму фортечних укріплень полягло більше двох тисяч козаків і ополченців).

У с. Вірлів (Зборівський район) на сільському цвинтарі збереглася могила видатного польського скрипаля і композитора Кароля Юзефа Ліпінського. А на Микулинецькому цвинтарі поховано уродженця латвійського села Тикмен 22-літнього Івана Мельдера – лицаря ордена «Залізного Хреста» (найвища нагорода, якої удостоїлися кілька учасників Першого зимового походу армії УНР).

Гідною слави сторінкою в історії України та Тернопілля є *Українська Повстанська Армія*. На честь і вічну славу, на пошану і вічний спомин вояків УПА у багатьох селах області встановлено величаві хрести, інші пам'ятні знаки. Зокрема, у Підволочиському районі про це нагадують знаки пам'яті в Підволочиську, селах Нове Село, Фащівка, Кошляки, Богданівка, Козирі, Супранівка, Лисичинці, Росохуватець, Городниця, Мовчанівка, Оріховець. Гідно шанують краяни й родичів, репресованих та загиблих за підсоветської доби: у багатьох населених пунктах області встановлено (переважно після 1991-го) пам'ятники та пам'ятні знаки.

У багатьох селах області збереглися (значну ж частину відновлено, оскільки за радянської влади їх було знищено) «*хрести тверезости*». На початку минулого століття Церква купно з Товариством «Просвіта» розпочали боротьбу з пияцтвом. Однією з форм цієї акції стало спорудження у селах зазначених хрестів, біля яких селяни, схильні до пияцтва, присягали не вживати оковиту. На окремих пам'ятних знаках-хрестах збереглися написи: «Господи, оружје на дїавола», «На пам'ять святої тверезості». Частина хрестів вбереглися в тих селах, де селяни встигли перенести їх на цвинтар або ж ближче до церкви. У Підволочиському районі ці пам'ятні знаки є в селах Гущанки (з написом «На пам'ять святої тверезості»), Медин (напис «Хрест переможе поганство, хрест переможе п'янство»), Шельпаки, Гнилички, Колодіївка, Кошляки, Токи, Терпилівка, Просівці, Староміщина, Пеньківці.

Що ж до пошанування іноземців, то, зокрема, пам'ятники Адаму Міцкевичу збереглися у містах Збараж, Борщів, Підгайці та Гримайлів.

За результатами нашого дослідження ми пропонуємо звернути особливу увагу на розвиток наступних напрямків туристичної діяльності в Тернопільській області:

- сільський зелений та екологічний;
- лікувально-оздоровчий;
- спортивний;
- пізнавальний і діловий;
- науковий;
- замковий;
- музейний;

- подієвий та військовий;
- сентиментальний.

Як бачимо, туристичний потенціал області дозволяє розвивати на її території різноманітні види туризму, що сприятиме її соціально-економічному розквіту в умовах тяжкої економіко-політичної ситуації, що сталася в країні.

Література:

1. *Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку.* / Редкол. О.П. Черниш (відп. ред.), В. В. Ауліх, Л. І. Крушельницька, І. К. Свешніков, В. М. Цигилик. – К. : Наукова думка, 1981. – 310 с.
2. *Грабовський Ю.А., Скалій О.В.* Спортивний туризм : Навчальний посібник / Ю.А. Грабовський, О. В. Скалій. – Тернопіль : Навч. книга-Богдан, 2009. – 304 с.
3. *Дударчук К.Д.* Історико-культурні туристичні ресурси Тернопільської області: стан збереження та використання : [монографія] / К.Д. Дударчук. – Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – 200 с.
4. *Заставецька Л.* Проблеми і перспективи організації екотурів в Україні / Л. Заставецька, О. Фіткайло // Матеріали III міжн. конф., присв. 10-й річниці каф. геоекології (28–29 травня 2010 року). – Тернопіль : Підручники і посібники, 2010. – С. 148–149.
5. *Заставецька О.В., Ткач Д.В.* Географія Тернопільської області. Навч. посіб. для учнів 8-9 класів. – Тернопіль, 2003. – 144с.
6. *Лисевич М.В.* Проблеми раціонального використання об'єктів культурної спадщини і природно-заповідного фонду для розвитку туризму і відродження малих історичних міст Тернопільської області // Вісник наукових досліджень. Серія Туризм. – Тернопіль, 2006. – с. 7-16.
7. *Мариняк Я.О.* Готельно-ресторанний бізнес в Тернопільській області: становлення та розвиток / Я.О. Мариняк // Вісник наукових досліджень. Серія : Туризм. – 2006. – Вип. 1. – С. 89–93.
8. *Медведева К. В.* Про методи оцінки регіонального історико-культурного потенціалу / К. В. Медведева // Регіон-2011. Стратегія оптимального розвитку : матеріали наук.-практ. конф. (10-11 листопада 2011). – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – С. 75–78.
9. *Підставка Р.* Науковий форум у Язловці // Тернопіль вечірній. – 2010. – № 51. – 17 листопада. – С. 6.
10. *Пушкар Б.Т.* Територіальна організація рекреаційного господарства регіону [монографія] / Б.Т. Пушкар, З.М. Пушкар. – Тернопіль: Лібра Терра, 2014. – 196 с.
11. *Руденко В.П.* Географія природно-ресурсного потенціалу України : у 3 ч. : підручник / В.П. Руденко. – Чернівці : Чернів. нац. ун-т, 2010. – 552 с.
12. *Свинко Й. М.* Геологія Тернопілля у світлинах / Й.М. Свинко. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2014. – 80 с.
13. *Сивий М.Я.* Мінеральні ресурси Поділля: конструктивно-географічний аналіз і синтез / М.Я. Сивий. – Тернопіль : Підруч. і посіб., 2004. – 654 с.
14. *Сучасні різновиди туризму :* навч. посіб. / М. П. Кляп, Ф. Ф. Шандор. – К. : Знання, 2011. – 334 с.
15. *Топчієв О.Г.* Основи суспільної географії : підр. для студентів географ. спец. вищих навч. закл. / О.Г. Топчієв. – Одеса : Астропринт, 2009. – 544 с.
16. *Царик Л.П.* Еколого-географічний аналіз і оцінювання території: теорія і практика. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2001.
17. *Шаблій О.І.* Основи загальної суспільної географії / О.І. Шаблій. – Львів : Видавничий центр ЛНУ, 2003. – 444 с.